

AKADÉMIAI KÉZIKÖNYVEK

Szerkeszti | **BAJOR PÉTER**

MAGYAR NYELV

Főszerkesztő | **KIEFER FERENC**

KÉMIA

Főszerkesztő | **NÁRAY-SZABÓ GÁBOR**

VILÁGIRODALOM

Főszerkesztő | **PÁL JÓZSEF**

800
M11

MAGYAR NYELV

Főszerkesztő | **KIEFER FERENC**

AKADÉMIAI KIADÓ

Afőszerkesztő munkatársa:

SIPTÁR PÉTER

Írták:

BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BARTHA CSILLA, BÁNRÉTI ZOLTÁN, BORBÉLY ANNA,
CSER ANDRÁS, DÖMÖTÖR ADRIENNE, É. KISS KATALIN, GERSTNER KÁROLY,
GÓSY MÁRIA, GYURIS BEÁTA, HAADER LEA, HATTYÁR HELGA, HOLLÓ DOROTTYA,
HORVÁTH LÁSZLÓ, KASSAI ILONA, KENESEI ISTVÁN, KIEFER FERENC, KISS JENŐ,
KONTRA MIKLÓS, KOROMPAY KLÁRA, KURTÁN ZSUZSA, LACZKÓ KRISZTINA,
NÁDASDY ÁDÁM, NÉMETH T. ENIKŐ, OLASZY GÁBOR, PLÉH CSABA, PRÓSZÉKY GÁBOR,
SÁNDOR KLÁRA, SIPŐCZ KATALIN, SIPTÁR PÉTER, SZABÓ MÁRIA HELGA,
TOLCSVAI NAGY GÁBOR, VÁRADI TAMÁS

ISBN 963 05 8324 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesületének tagja.

1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akademiaikiado.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2006

Változatlan utánnomás: 2011

© Akadémiai Kiadó, 2006

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalom

Bevezető (KIEFER FERENC)	7
--------------------------------	---

Első rész

1. A nyelvészet és területei (NÁDASDY ÁDÁM)	15
2. Hangtan (SIPTÁR PÉTER)	28
3. Alaktan (KIEFER FERENC)	54
4. Szófajok (KENESEI ISTVÁN)	80
5. Mondattan (É. KISS KATALIN)	110
6. Szövegtan (TOLCSVAI NAGY GÁBOR)	149
7. Szemantika (KIEFER FERENC – GYURIS BEÁTA)	175
8. Pragmatika (NÉMETH T. ENIKŐ)	222

Második rész

9. Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése (BAKRÓ-NAGY MARIANNE)	267
10. A magyar mint uráli nyelv (SIPÓCZ KATALIN)	288
11. Az ősmagyar kor (HORVÁTH LÁSZLÓ)	315
12. Az ómagyar kor (KOROMPAY KLÁRA)	335
13. A középmagyar kor (HAADER LEA)	365
14. A nyelvújítás (DÖMÖTÖR ADRIENNE)	385
15. Az újmagyar és az újabb magyar kor (LACZKÓ KRISZTINA)	401
16. A magyar nyelv szókészlete (GERSTNER KÁROLY)	437
17. A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig (CSER ANDRÁS)	481

Harmadik rész

18. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok (KISS JENŐ)	517
19. A határon túli magyar nyelvváltozatok (KONTRA MIKLÓS)	549
20. A magyarországi magyar nyelvhasználat variabilitásáról (KONTRA MIKLÓS)	577
21. Kétnyelvűség és többnyelvűség (BORBÉLY ANNA)	595
22. Stiliztika (TOLCSVAI NAGY GÁBOR)	628
23. Neurolingvisztika (BÁNRÉTI ZOLTÁN)	653
24. Pszicholingvisztika (PLÉH CSABA)	725
25. A gyermeknyelv (PLÉH CSABA)	753

Negyedik rész

26. Fonetika (KASSAI ILONA)	789
27. A beszéd zavarai (GÓSY MÁRIA)	835
28. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv (BARTHA CSILLA – HATTYÁR HELGA – SZABÓ MÁRIA HELGA)	852
29. Nyelv és írás (NÁDASDY ÁDÁM)	907
30. Szaknyelv (KURTÁN ZSUZSA)	932
31. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés (SÁNDOR KLÁRA)	958
32. Idegennyelv-tanulás, idegennyelv-oktatás (HOLLÓ DOROTTYA)	996
33. Nyelv és jog (KONTRA MIKLÓS)	1018
34. Nyelvtechnológia (PRÓSZÉKY GÁBOR – OLASZY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS)	1038
Nyelvemlékek rövidítésjegyzéke	1073
Névmutató	1077
Tárgymutató	1093

Kötetünk az Akadémiai Kiadó „Akadémiai Kézikönyvek” sorozatában jelenik meg. A *kézikönyv* szó értelmezése azonban ma már nem lehet „valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű”, ez az értelmezés 19. századi, 20. század eleji látásmódot tükröz, amikor ilyen összegező mű a nyelvtudományban még elképzelhető lett volna. A nyelvtudománynak a 20. század második felében bekövetkezett robbanásszerű fejlődése és hihetetlen differenciálódása, illetve részdiszciplínákra bomlása azonban ilyen rendszerező, összefoglaló mű megírását lehetetlenné teszi. Aki csak kicsit is ismeri a nyelvtudomány mai helyzetét, ilyen igénnyel nem léphet fel egy kézikönyvvel szemben.

A nyelvtudomány differenciálódásának van egy másik fontos következménye is. Míg a 20. század első felének nagy nyelvtudósai (így például Gombocz Zoltán és Laziczius Gyula) a nyelvtudomány bármely kérdéséhez szakavatottan tudtak hozzászólni, ma nincs olyan nyelvtudós, aki ezt megtehetné. A nagyfokú specializálódás miatt a nyelvtudomány különböző területeinek művelői sem tudnak mindig szót érteni egymással. Ez a fejlődés a természettudományok számos területén már korábban elkezdődött, bennünket a múlt század utolsó évtizedeiben ért el. Mindez természetesen nem könnyítette meg a szerkesztő dolgát, szerencsére azonban a lektoroknak egy olyan gárdájára támaszkodhatott, akik szakterületüknek alapos ismerete alapján szóltak hozzá az egyes fejezetekhez.

Tudjuk, az ezredforduló táján számos nyelvtudományi kézikönyv született (elsősorban a berlini Mouton – de Gruyter kiadó sorozatára gondolunk itt, de említhetnénk más sorozatokat is, például az oxfordi Blackwell kiadó kézikönyveit), ezek egyike sem volt azonban „a nyelvtudomány” kézikönyve, a kiadónak az volt a célja, hogy kötetével átfogó képet nyújtson a nyelvtudomány egy-egy részdiszciplínájáról (a mondattanról, alaktanról, jelentéstanról, szociolingvisztikáról, lexikográfiáról stb.). De még ebben az esetben sem lehetett szó „valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű”-ről. A kézikönyv (*handbook, Handbuch, manuel*) fogalma egyszerűen megváltozott, átértékelődött. A mai kézikönyvek főbb jellemzőit a következőkben foglalhatjuk össze:

(a) A kézikönyvek szinte szükségszerűen heterogének, nem egységes elméleti keretben készülnek. Ez alól csak a generatív szintaxis kézikönyvei képeznek kivételt. A szemantika-kézikönyvekben például éppúgy találunk formális szemantikai keretben írott fejezeteket, mint leíró fejezeteket. És a formális szemantikai elméletek közül is ki-ki szabadon válogathatott.

SÁNDOR KLÁRA

31.1. Bevezetés

A magyar kultúrában fölnőtt embereknek természetes, hogy nyelvhasználatuk alakítását nemcsak szüleik, társaik, beszélgetőpartnereik kívánalmaihoz próbálják igazítani, hanem a **helyes** beszéd követelményeinek is igyekeznek megfelelni, legalábbis bizonyos alkalmakkor – amikor idegenekkel vagy nagyobb nyilvánosság előtt beszélgetnek, és kedvező ítéletet szeretnének kialakítani magukról. Megszokták azt is, hogy a „helyes beszéd” követelményeit többnyire az iskolában tanulhatják meg, s később különböző nyelvművelő műsorok, írások segítségével tájékozódhatnak arról, mit használjanak és mit ne, ha „helyesen”, a „nyelvi normának” megfelelően akarnak beszélni. Ugyanakkor a nem nyelvészek keveset tudnak arról, hogy milyen elvek szerint minősítik a nyelvművelők jónak vagy rossznak, szépnek vagy csúnyának, választékosnak vagy pongyolának az egyes nyelvi formákat. Még kevesebbet tudhatnak arról, hogy a magyar nyelvterületen jól ismert nyelvművelésen kívül a nyelvhasználat befolyásolásához más fogalmak is kapcsolódhatnak: ilyen a nyelvtervezés, a nyelvpolitika, és ilyen a nyelvi emberi jogok védelme.

Az alábbiakban ezek közül a **nyelvtervezés**ről, a **nyelvpolitikáról** és a **nyelvművelés**ről lesz szó (a nyelvi jogokkal a 33. fejezet foglalkozik), valamint a nyelvművelés egyik alapfogalmáról, a **nyelvi normáról**. Az első három fogalom szorosan összefonódik: az általuk jelölt tevékenységek célja és tárgya sokszor átfedésben van, hiszen mindhárom tevékenység a nyelvhasználat befolyásolására irányul. A fogalomcsoport éppen ezen a közös vonáson keresztül kapcsolódik a **nyelvi jogok**hoz: ez utóbbi azt határozza meg vagy határolja körül, hogy a nyelvhasználatot befolyásolni szándékozó intézmények vagy személyek mit (lennének) kötelesek tenni, hogy a nyelvhasználók alapvető emberi jogainak nyelvvel kapcsolatos részeit is biztosítsák, illetve mit nem (lenne) szabad tenniük, hogy ezeket a jogokat ne sértsék meg. A nyelvi jogok tehát a nyelvhasználók – a nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés pedig a szabályozók oldaláról közelíti meg a nyelvhasználat befolyásolásának kérdéseit. Az utóbbi három fogalom között más átfedések is, de különbségek is vannak. Kapcsolatuk talán a nyelvtervezés felől megközelítve látszik leg-tisztábban: a nyelvpolitika lényegében az a nyelvi ideológia, amely a nyelvtervezési döntéseket meghatározza; a nyelvművelés pedig a nyelvtervezés egyik fajtája.

31.2. Nyelvtervezés

A nyelvtervezés (angolul *language planning*) fogalmát Einar Haugen (1959) vezette be 1958-ban, s a következőképpen határozta meg: „az a tevékenység, amely egy nem-homogén beszélőközösségben normatív helyesírást, nyelvtant és szótárt készít abból a célból, hogy tanácsot adjon az íróknak és beszélőknek”. Később változott és bővült a tevékenység leírása, s a fogalomnak számos meghatározása került forgalomba. Ezek jórészt abban különböznek egymástól, hogy a valóság vagy az eszmény felől közelítenek a fogalomhoz – azaz hogy a szerte a világban zajló nyelvtervező tevékenység eseteinek leírásából indulnak-e ki, vagy abból, hogy ideális esetben milyennek képzelik ezt a tevékenységet. Közös jegyük azonban, hogy a nyelvtervezést mindegyik a nyelvhasználat tudatos befolyásolásának tartja.

31.2.1. Nyelvtervezési folyamatok

A nyelvtervezéssel kapcsolatos különböző tevékenységek leírását is Haugen foglalta először össze (1966a). Modelljét később (1983) – az időközben kapott bírálatok és javaslatok hatására – módosította, de alapvetően ma is ez tekinthető a nyelvtervezés folyamatai legátfogóbb leírásának (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. A nyelvtervezés modellje (Haugen 1983 alapján)

	Forma	Funkció
Társadalom (státusztervezés)	1. Kiválasztás	3. Elterjesztés
	a) problémakijelölés b) normák helyzetének tervezése	a) javítás b) értékelés
Nyelv (korpusztervezés)	2. Kodifikáció	4. Kidolgozás
	a) grafizáció b) grammatikáció c) lexikáció	a) szókincsbővítés b) stilisztikai fejlesztés

Haugen értelmezésében nyelvtervezésre akkor van szükség, ha valamilyen társadalmi csoport úgy érzékeli, hogy társadalmi problémái (részben vagy egészben) a nyelvvel kapcsolatosak. Ez a helyzet akkor jön létre, ha a társadalomban egymás mellett létező nyelvi normák összeütközésbe kerülnek egymással. A normák konfliktusa nagyon sokféle formát ölthet, és nagyon sokféle területen bukkanhat föl. Az iskola és az otthon nyelvi normája ütközik például össze, ha egyes csoportok nem saját nyelvükön, hanem más nyelv vagy nyelvváltozat közvetítésével kény-

telenek elsajátítani a tananyagot: erre példaképpen említhetjük azokat a határon túli magyar fiatalokat, akik nem kaphatnak orvosi, mérnöki vagy fizikatanári képzést magyar nyelven, csak az államnyelven; azokat a magyarországi cigány gyerekeket, akik nem magyar anyanyelvűek, de magyar iskolába kell járniuk; de mindazokat a magyar anyanyelvű gyerekeket is, akik otthon nem az iskola által megkövetelt sztenderd nyelvváltozatot beszélik szüleikkel. Normák ütköznek össze, ha egy tudományos közösségben több szó is jelöli ugyanazt a fogalmat, s a közösség tagjai egyértelműbbé szeretnék tenni szaknyelvüket azzal, hogy csökkentik az ugyanazt a fogalmat jelölő szavak számát – ilyenkor el kell dönteniük, hogy a lehetséges változatok közül melyiket részesítsék előnyben. Normák ütköznek akkor is, ha a jogi szövegek szerzői jogi értelemben véve pontosságra törekednek, hogy biztosítsák a szöveg egyértelműségét, a szövegek címzettei viszont szívesebben olvasnák a számukra is fontos tartalmú szövegeket úgy, hogy jogi képzettség nélkül is megértsék őket.

Az első feladat tehát a nyelvtervezésben a probléma meghatározása: milyen normák ütközése okozza a bajt. Az összeütközésbe került normák közül aztán választani kell: melyik nyelv vagy nyelvváltozat legyen az oktatás nyelve; melyik hagyomány legyen a szaknyelv egységesítésének vagy a hivatalos nyelvnek az alapja stb. A norma kiválasztása természetesen a többi norma helyzetében is változást, többnyire – bár nem szükségszerűen – leértékelődést okoz.

A kiválasztott norma helyzetét a kodifikáció lépései erősítik meg. Ez tartalmazhatja a grafizációt, azaz az írásbeliség szabályozását: egy írásrendszer kiválasztását, ha addig az adott normához kapcsolódó nyelv nem rendelkezett írásbeliséggel (pl. a Szovjetunió több népcsoportja az 1920-as, 1930-as évek előtt); az írásrendszer megváltoztatását (erre példa a sztálini írásreform, melynek következtében a Szovjetunió több, latin ábécét használó népének a cirill ábécére kellett áttérnie, hogy ezzel is segítsék az orosz nyelv terjesztését; vagy Mustafa Kemal [Atatürk] írásreformja, melynek során Törökországban az arab írás perzsa változatáról a latin ábécé használatára tértek át); vagy a helyesírás módosítását (erre számos példát ismerünk a magyar helyesírás történetéből is: a legutóbbi nagy reform során az ún. „akadémiai helyesírás”-t egy egyszerűsített helyesírással váltották föl a 20. század elején). A kodifikáció során rögzítik a kiválasztott norma nyelvtanát (grammatikáció) és szókincset (lexikáció). Kodifikáló eszköz például, amit „akadémiai nyelvtan”-ként, illetve „értelmező szótár”-ként ismerünk, vagyis ezek a magyar sztenderd nyelvváltozat (ez természetesen nem azonos a magyar nyelvvel) nyelvtanát és szókincset írják le. A szabályok explicit leírása következtében – sokszor a szerzők szándéka szerint is – az ilyen nyelvtanok és szótárak általában előíró szerepűvé válnak: akik a sztenderd nyelvet szeretnék használni (szerkesztőségek, nyomdák, tankönyvszerzők), ezekhez a könyvekhez fordulnak iránymutatásért; sokak számára ezek válnak a „helyes” beszéd és írás törvénykönyveivé.

A norma kijelölése és a kodifikáció önmagában nem elég ahhoz, hogy a kijelölt változat váljon a sztenderd változattá, hiszen – Haugen szavaival – csak papíron léteznek mindaddig, amíg a kodifikált normát el nem terjesztik, amíg be nem vezetik használatát. A kijelölt norma elterjesztése történhet központi (kormány-) intézkedések, esetleg jogi szabályozás vagy egyéb szabályozó testületek (pl. akadémiák, nyelvi bizottságok) segítségével; a kodifikált norma terjesztését természetesen az írók és a média is támogathatja; de leginkább az iskolai oktatás az elterjesztés csatornája. A norma elterjesztésének folyamata tartalmazza a javítást, azaz a meghatározott normától való eltérések normának megfelelő módosítását – ezt végzik például a nyomdai korrektorok, a kiadók olvasószerkesztői vagy a tanárok. Az értékelés ebben az esetben viszont nem a nyelvhasználók teljesítményének megítélését, hanem a nyelvtervező tevékenységek eredményességének mérését jelenti. Az elvégzett nyelvtervezési lépések hatásának mérése, következményeinek számbavétele kiemelkedően fontos, ha biztosítani akarják a nyelvtervezési folyamat sikerét.

A negyedik nyelvtervezési részfolyamat a kidolgozás. Ez lényegében a kiválasztott norma folyamatos hozzáigazítása – Haugen megfogalmazása szerint (1983) – „a modern világban betöltendő funkciókhoz”. Jelentheti a szakszókincs átalakítását, kibővítését technikai újítások fölbukkanásakor vagy elterjedésekor (pl. manapság a számítógéppel kapcsolatos kifejezések magyarításának kérdése okoz sokaknak fejtörést); esetleg egy-egy nyelvváltozat stílusainak bővítését (ennek révén az adott nyelvváltozat olyan funkciókban is használhatóvá válik, amelyekben korábban más nyelvváltozatokat használtak).

A nyelvtervezési folyamatok nem föltétlenül ölelik föl mindig mind a négy nyelvtervezési lépést, és bár logikusan a Haugen által megjelölt sorrendben következnek egymás után, nagyon sokszor előfordul, hogy egymással párhuzamosan, azonos időben zajlik közülük több is. Haugen összességüket **sztenderdizáció**nak nevezte, mert úgy vélte, ezek révén „válík egy dialektus sztenderd nyelvvé” (1966a). A magyar nyelv sztenderdizációja – sok európai nyelvéhez hasonlóan – a 19–20. században vált teljessé. Természetesen korábban is sok olyan lépés történt, amelyet a nyelvtervezési modellbe lehet illeszteni: a latin írásrendszer kiválasztása és stabilizálása a 11–12. században, helyesírási iskolák kialakulása, később helyesírási reformok; a 16. századtól megjelentek az eleinte a latin nyelv oktatását segítő magyar grammatikák és szótárak, szójegyzékek (lásd a 17. fejezetet). A 18. század utolsó harmadában fölerősödtek a magyar nyelv státuszának megváltoztatására tett törekvések: a magyar nyelvhasználatot próbálták olyan funkciókra, elsősorban a tudományra és a közéletre kiterjeszteni, amelyekben korábban nem vagy csak részben volt használatos (lásd a 14. fejezetet). Ezt elsősorban szókincsbővítéssel próbálták elérni, később Kazinczy a stílusok kidolgozására is nagy figyelmet fordított. Az 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság, majd utóda, az Akadémia reformkori munkálkodása arra is példa, hogy a Haugen-féle nyelvtervezési

modell lépései egymással egy időben is lejátszódhatnak: a közösségben használatban lévő nyelvek helyzetének átrendezésével (azaz a magyar nyelv támogatásával a német és a latin rovására) egy időben folyt a kodifikáció (ez leginkább a szókinccset érintette), az elterjesztés, elsősorban a szépirodalomnak és a sajtónak köszönhetően, valamint a kidolgozás, a szókészlet- és stílusbővítés. A 19. század utolsó évtizedeire viszonylag jól körülhatárolhatóvá vált a sztenderd nyelvváltozat nyelvtana; 1922-ben egységessé vált a helyesírás. Egységes sztenderd kiejtés viszont még sokáig nem alakult ki; ma talán beszélhetünk ilyenről, de ez továbbra sincs kodifikálva.

Mint az 1. táblázatban is látszik, a nyelvtervezés lépései Haugen szerint irányulhatnak a formára vagy a funkcióra; illetve inkább a társadalomra vagy inkább a nyelvre. Az utóbbi megkülönböztetés jóval nagyobb szerepet kapott a nyelvtervezés szakirodalmában, mint az előbbi: Kloss (1969) nyomán szokás a nyelvtervezést két alaptípusra bontani, státusztervezésre és korpusztervezésre. A **státusztervezés** nagyjából megfeleltethető a Haugen modelljében a társadalomra irányuló lépéseknek, a **korpusztervezés** pedig a nyelvre irányuló lépéseknek. Haugen modellje helyett Klosson kívül természetesen más szerzők is javasoltak eltérő modelleket, azonban Klossnál jóval kevesebb sikerrel. Volt, aki a nyelvtervezési lépések közül a művelésre helyezte a legnagyobb hangsúlyt (Neustupný 1970); és volt, aki az értékelés fontosságára hívta föl a figyelmet (Rubin 1971). Ezek a módosítási javaslatok azonban nem tettek mást, mint Haugen modelljének egy-egy részletét világították meg: a művelés a modell „elterjesztés” és „kidolgozás” részeivel egyezik meg, az értékelés pedig alapvető része az „elterjesztés”-nek (Fishman 1973, Haugen 1983).

Az eddig említett s az alább felsorolandó példák is mutatják, hogy lehetetlen sikerre számító nyelvtervezést végezni annak a társadalmi környezetnek a vizsgálata nélkül, amelyben az érintett nyelv vagy nyelvek élnek. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvtervezést Haugen már eredetileg is a társadalmi tervezés analógiájára képzelte el (1987), később Fishman (1973) hívta föl rá a figyelmet, hogy a társadalmi tervezési folyamatokról való tudás, módszerek alkalmazása sikeresebbé teheti a nyelvtervezést is. Párhuzamosan azzal, hogy a hangsúly a korpusztervezésről a nyilvánvalóan társadalmi vonatkozású státusztervezésre került (Daoust 1997), a kapcsolatot az analógiánál jóval szorosabbnak kezdték tekinteni. A korábban jellemző nézet helyett, mely szerint a nyelvtervezés akkor teljesítheti leginkább kitűzött feladatait, ha központilag irányítják, a társadalmi tervezés tanulságaiból okulva esetenként próbálnak inkább több embert bevonni az elterjesztés folyamatába (Rubin 1983); egyre inkább elterjedt az a nézet is, hogy egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat státuszának a meghatározását számos figyelembe veendő társadalmi tényező befolyásolja (Mackey 1983, Cobarrubias 1983a).

31.2.2. A nyelvtervezési folyamatok megvalósítói

A Haugen-modell egyes részei – főként a kodifikáció – azt sugallhatják, hogy a nyelvtervezést általában nyelvészek végzik. A korpusztervezést illetően ez sokszor (de korántsem mindig) így is van, s olykor kikérik véleményüket a státuszterve-

zéshez tartozó döntésekkel kapcsolatban is. A nyelvtervezés kivitelezői jellemzően mégsem a nyelvészek. Azok (például akiknek neve ebben az írásban is szerepel), akik **elemzik** a nyelvtervezési folyamatokat és próbálják fölépíteni a legsikeresebb nyelvtervezési stratégiákat, nagyon ritkán vesznek maguk is részt a nyelvtervezési lépések **megvalósításában**.

A nyelvtervezési lépések legközismertebb végrehajtói talán az akadémiák: ezeket többnyire éppen azzal az indoklással hozták létre, hogy valamilyen irányban működésükkel befolyásolják a nyelvhasználatot. Az első akadémia az itáliai Accademia della Crusca volt, ezt 1582-ben a toszkán nyelv „megtisztítása” érdekében alapították. Az ötletet Richelieu javaslatára vették át Franciaországban, kissé módosítva: a francia akadémiát azért alapították 1635-ben, hogy egzaktszabályokat „adjon” a francia nyelvnek, s ezzel alkalmassá tegye a művészetek és a tudományok művelésére. A többi akadémia szintén a „nyelvtisztítás” vagy a „nyelvfejlesztés” (vagy a kettő ötvözete) szándékával jött létre: nemcsak a spanyol (1713), a svéd (1786) vagy a magyar akadémia (1825), hanem a 20. században alapított akadémiák is, pl. a szír (1918–19), az egyiptomi (1932), illetve az iraki (1947). A francia példa nyomán a „fejlesztés”-t sokszor erős szabályozás és szigorú korlátozások révén próbálják megvalósítani – éppen ez a „türannoszi” hatalom volt az, ami elriasztotta például az angolokat egy akadémia föllállításától (Haugen 1966a), s amitől alapításakor a magyar akadémia elődjének, a Magyar Tudós Társaságnak az elnöke is elhatárolta a testület tevékenységét (l. alább). Az akadémiák további közös jellemzője, hogy nyelvtervezői tevékenységüknek fontos szerepet tulajdonítottak a (mai értelemben vett) nemzetté alakulásban – szoros összefüggésben azzal, hogy az akadémiák nyelvire irányuló céljainak hátterében mindig valamilyen politikai szándék állt. A francia akadémia például Richelieu központossítási törekvéseinek eszköze volt (Haugen 1987); az arab akadémiák – hasonlóan a magyarhoz – a függetlenség kinyilvánítását és megerősítését tűzték ki célul nyelvi reformjaikkal; stb.

Előfordul az is, hogy magánszemélyek végeznek nagyon nagy hatású nyelvtervező lépéseket. Az angol nyelv kodifikációját Nagy-Britanniában Samuel Johnson (1755), Amerikában Noah Webster (1828) szótárához kötik; a ma is egymás mellett létező két norvég írott sztenderd nyelv, a *bokmål* és a *nynorsk* előzményeit (a *riksmål*-t és a *landsmål*-t) Knud Knudsen (1812–1895), illetve Ivar Aasen (1813–1896) alkotta meg. A magyar sztenderd kodifikációja ugyan nem egyetlen személyhez köthető (jórészt a Magyar Tudós Társaság, illetve később az Akadémia tevékenységére épült), de kétségtelen, hogy nagy szerepe volt benne például Kazinczy Ferencnek.

A legtöbbször mégis politikai döntéshozók, kormányok vagy politikai vezetők azok, akik a nyelvtervezési döntéseket hozzák. Ez kézenfekvőbbnek tűnik, amikor a normák ütközését két vagy több nyelv egymás melletti használata vagy ennek igénye okozza, azaz amikor többnyelvű államokban arról kell dönteni, hogy melyik legyen vagy melyek legyenek az ország hivatalos nyelvei. A volt gyarmati or-

szágok már független kormányainak okozott ez különösen nagy gondot Afrikában és Ázsiában – a problémának különböző megoldásai születtek, attól függően, hogy az adott államban milyen nyelvpolitikát követtek. Az 1970-es évektől kezdve azonban a nyugat-európai országoknak és Észak-Amerikának is szembe kellett néznie hasonló kérdésekkel, főként a letelepedő vendégmunkások, illetve emigránsok nyelveinek támogatásával kapcsolatban; a skandináv országok őshonos számi (lapp) kisebbségeinek nyelvi jogi követelései is nyelvtervezési lépéseket igényeltek. A közép- és kelet-európai államokban pedig az 1990-es évek politikai változásai, az ezzel párhuzamosan fölerősödő nemzeti érzés nyomán keletkezett igények jelentenek ma is kihívást az adott államok kormányainak.

Az afrikai és ázsiai nyelvtervezési aktusokra alább, a nyelvpolitikával foglalkozó 31.3. pontban látunk majd példát. Nyugat-európai példaként említhető Hollandia, ahol először a hollandhoz közel álló (őshonos és írásbeli hagyományokkal is rendelkező) fríz kapott jogot arra, hogy az ország északi, frízek lakta részén az iskolai oktatás nyelve legyen, később a kétnyelvű oktatást lehetővé tették a Marokkóból, Surinamból és az Antillákról érkező emigránsok gyerekeinek is (Rubin 1983). A 20. század második felének talán legismertebbé vált nyelvtervezési döntéssorozata Kanadában játszódott le, s szintén az egymás mellett élő nyelvek konfliktusából indult ki: a Kanada Quebec tartományában 1977-ben bevezetett Francia Nyelvi Charta az angol és a francia párhuzamos használatának megszüntetését és a francia előnyben részesítését célozta. A Chartát 1968-tól számos megelőző törvénykezés készítette elő, melynek során a kétnyelvűség támogatásától végül eljutottak a francia egynyelvűség támogatásáig (Daoust-Blais 1983). 1995-ben a szlovák kormány megbízottai készítettek elő és fogalmazták meg a szlovák államnyelvtörvényt, s értelemszerűen a kormány javaslatára vezették be – mindezt az egyesült államokbeli, állami szinten a társult államok jelentős részében megvalósult, az angol kizárólagosságát biztosító „English only”-törekvések mintájára (Kontra 1997).

Az azonos nyelvhez tartozó normák ütközésének ügyét azonban szintén gyakran döntik el politikai szereplők. Törökországban Mustafa Kemal volt az, aki a latin írásrendszer bevezetésén kívül szorgalmazta a török nyelv megtisztítását az arab és a perzsa kölcsönszavaktól, s – a magyar nyelvújítás példáján felbuzdulva – helyettesítésüket „eredeti” (belső képzésű) török szavakkal. Magyar példaként említhető, hogy 1993-ban két magyar kormánypárti képviselő (Bánffy György és Bratinka József) javaslatot nyújtott be az országgyűlésnek arra, hogy alkosson törvényt „a magyar nyelv védelmében” (ezt a törvényjavaslatot nem fogadták el, de évekkel később a reklámtörvény ilyen jellegű módosítását már igen, l. alább); de politikai szabályozásnak tekinthetők a Nemzeti Alaptantervben (s aztán a Keretantervben) megfogalmazott célok is arra vonatkozóan, hogy az oktatás egyes szintjein milyen „nyelvi készségekkel” kell rendelkezniük a tanulóknak.

A nyelvtervezés és a politika tehát bensőséges viszonyban vannak egymással: a tervezést mindig valamilyen politikai ideológiának megfelelően végzik (Fishman 1973), akkor is, ha egyes nyelvtervezési lépésekbe esetleg nyelvészeket is bevonnak. A döntéseket és az elterjesztést politikai–ideológiai, és nem nyelvi tényezők motiválják (Garvin 1973, Cobarrubias 1983b). Sőt, a nyelvet sokszor pusztán ürügyként használják a politikai szereplők ahhoz, hogy politikai céljaiknak megfelelően érjenek el valamilyen társadalmi átrendeződést, illetve tartsanak fenn egy állapotot (Jernudd 1971b, Das Gupta 1977).

A státusztervezés esetében talán ismét nyilvánvalóbb az összefüggés. Egy nyelv hivatalossá nyilvánítása vagy egy új nyelvváltozat sztenderddé alakítása mindenképpen átrendezi az egymás mellett élő normák viszonyát, s így jelentős változást hoz a közösség életébe: a kiszemelt norma beszélői előnybe kerülnek a más normák szerint beszélőkkel szemben (Haugen 1966a, Cobarrubias 1983a). De vannak politikai következményei a korpusztervezésnek is: a kodifikált formák mindig valamilyen normához tartoznak, így kiemelésük ugyanolyan következményekkel jár, mint magának a normának a kiválasztása. Sőt: a korpusztervezési döntések olyan nem várt társadalmi következményekhez is vezethetnek, amelyek jóval fontosabbnak bizonyulnak az érintett nyelvi kérdéseknél (Jernudd 1971a, Jernudd–Das Gupta 1971, Fishman 1973).

A korpusztervezési döntések politikai hátterére általában érzékenyebbek vagyunk, ha nem nyelvváltozatok, hanem nyelvek ütközéséről van szó. Nehezebb fölismerni a politikai törekvéseket, amikor azonos nyelvhez tartozó nyelvváltozatokról van szó. Tisztán korpusztervezési lépésnek látszik például, hogy milyen nyelvi formák nyerjenek sztenderd „rangot” a kodifikáció által, s melyek ne. A magyar sztenderd nyelvtanába a hasonlítás ragjaként (olyan szerkezetekben, mint: *nagyobb valaminél*) a *-nál* került, és nem a *-tól*, annak ellenére, hogy ebben a funkcióban az utóbbi toldalék régebbi is, és a magyar nyelvterület nagyon nagy részén ezt használják. Így azoknak a gyerekeknek, akiknek elsődleges, otthon elsajátított nyelvváltozatában nem a *-nál*, hanem a *-tól* használatos, az iskolában erre külön figyelniük kell, ha beszélnek vagy írnak. A hasonlító toldalék persze csak egyetlen példa: minden egyes különbség, ami a sztenderd és a többi, nem kodifikált norma között van, hasonló következményekkel jár, s összeadódva jelentős hátrányt okoz a nemsztenderd változatok beszélőinek.

31.2.3. Nyelvtervezés és nyelvészet

Figyelembe véve, hogy a nyelvtervezés kivitelezői leginkább politikai szereplők vagy ezekkel szoros kapcsolatban lévő testületek, s hogy a nyelv életébe való tudatos beavatkozás mindig politikai következményekkel is jár, fölmerül a kérdés, hogy a nyelvtervezési folyamatok elemzése, a nyelvtervezés elméletének kidolgozása nyelvészetnek tekinthető-e egyáltalán.

A nyelvtudomány történetében nagy hagyománya van annak, hogy a nyelvészek elutasítják azt a nézetet, hogy a nyelv életébe bárkinek is bele kellene szólnia

– vagy azért, mert ezt fölöslegesnek, vagy azért, mert károsnak gondolják. A 19. századi újgrammatikus iskola követői a nyelvet élő organizmusnak tekintették, mely saját, belső törvényszerűségei szerint „él” és változik, s ezért minden külső beavatkozás árt neki. Az újgrammatikus tanokat egyébként elvető leíró strukturalizmus amerikai képviselői abban mindenképpen egyetértettek elődeikkel, hogy a nyelvész feladatának szintén a nyelv leírását, s nem megregulázását vagy bármiféle alakítgatását tartották – sőt kifejezetten rosszalották az ilyesféle beavatkozásokat. A generatív nyelvészet szintén nem tartja feladatának, hogy előíró vagy szabályozó szerepet lásson el.

Ez a hagyomány természetesen ma is létezik (vö. Sándor 2001c, Kálmán 2004). 1997-ben arra sarkallt sok magyarországi nyelvészt, hogy nyilatkozattal tiltakozzanak egy esetleges magyar nyelvtörvény megszületése ellen – a nyelvtörvény elsősorban az idegen nevek és a főként az angolból a magyarba kerülő kölcsönszavak használatának visszaszorítását célozta volna, és ötletét civil szervezetek, például az Anyanyelv- és Szóhasználati Szövetség és magánemberek is fölvetették (több ilyen javaslat is olvasható az *Édes Anyanyelvünk* című folyóirat 1997-ben megjelent számaiban). A Nyilatkozatban (1997) többek között az áll, hogy az aláírók (megjelenésekor 39-en, később még mások is csatlakoztak hozzájuk) szerint a nyelv életébe nem szükséges beavatkozni, s az erőszakos szabályozás több társadalmi kárral, mint nyelvi haszonnal járna.

Ennek ellenére 2001-ben megszületett egy olyan törvény „A magyar nyelvnek a gazdasági reklámok és az üzletfeliratok, továbbá egyes közérdekű közlemények közzététele során való használatáról”, amely rögzíti, hogy a reklámok szövegét, a gyártó, illetve az áru neve kivételével, magyarul is föl kell tüntetni (beleértve az egy céghez vagy árucikkhez kapcsolódó, sokszor az egész világon azonos módon – angolul – használt szlogent is). Ez a törvény – a nyelvészek erre még megalkotása előtt figyelmeztettek, értelmezhetetlen, és így betarthatatlan, mert „fölmentést” ad például a „meghonosodott idegen nyelvű kifejezéseknek” (ez a fogalom önmagában is nyelvészeti és egyben nyelvi nonszensz), de nyelvészeti eszközökkel nem dönthető el, hogy mi számít „meghonosodottnak” és mi nem. Ezen nem segít az sem, ha az ilyen kérdések eldöntésére a törvény előírásai szerint az MTA elnöke Tanácsadó Testületet hoz létre.

Nem véletlen tehát, hogy – Jernudd (1983) áttekintése szerint – a nyelvtervezéssel foglalkozó írásokat nehezen fogadták be a vezető nyelvészeti folyóiratok. S nem véletlen az sem, hogy a nyelvtervezést leginkább a *szociolingvisztika* címke alá sorolják, hiszen ez bevallottan társas összefüggéseivel együtt vizsgálja a nyelvet. Sok nyelvtervezés tárgyú írás jelenik meg olyan nyelvészeti folyóiratokban, amelyeket a szociolingvisztika fórumának is szokás tartani (ezek közül a legismertebb talán a *Language in Society* és az *International Journal of the Sociology of Language* című), és sok szociolingvista foglalkozik nyelvtervezési kérdésekkel.

Mégsem egyértelmű a nyelvtervezés és a szociolingvisztika kapcsolata. Mindekelőtt azért nem, mert a nyelvtervezéssel foglalkozó kutatók írásai szemléleti és módszertani szempontból is nagy tarkaságot mutatnak, így bármilyen „fölöttes

kategória” keresése meglehetősen nehézségekbe ütközne. A sokféleséget részben az okozza, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó írások tárgya és szempontjai meglehetősen mások voltak a diszciplína kialakulásának korai szakaszában, mint később. A korai szakaszban főként a korpusztervezéssel foglalkozó írások születtek (Fishman 1983), a későbbiekben viszont a státusztervezés vált a kedveltebb témává (Rubin 1983). Ez nem pusztán hangsúlyeltolódást jelent: a váltás azzal párhuzamosan zajlott, hogy a nyelvtervezéssel foglalkozó írások egyre inkább megpróbálták tágabb társadalmi keretbe illeszteni a nyelvtervezést (Daoust 1997). Az időbeli és a szemléleti sokféleség tehát bizonyos vonatkozásokban összefügg – de nem minden vonatkozásban.

A nyelvtervezésben a kezdetektől fogva különféle irányzatok voltak jelen. Haugen (1987) önálló (skandináv) iskolaként említi a 19. század utolsó, illetve a 20. század első harmadában tevékenykedő svéd Esaias Tegnér-t és Adolf Noreent, illetve a dán Otto Jespersent, akik a „legjobb” nyelv, azaz a megteremtendő norma jellemzőit írták le. Tegnér szerint az a legjobb nyelv, ami a legkönnyebben érthető és a legkönnyebben produkálható; Noreen szerint az, amelyik racionális, Jespersen szerint pedig, amelyik elég stabil a folytonosság biztosításához, de egyben kellőképpen rugalmas is a változáshoz. Egy másik irányzat, a prágai iskola képviselői (Mathesius és Havráneket említi Haugen), Jespersenhez hasonlóan képelték el a kívánatos normát. E két, egymáshoz közel álló irányzattól élesebben elkülönül viszont a harmadik, az amerikai iskola, mert ennek képviselői sokkal komplexebbnek tételezik föl a viszonyt nyelv és társadalom között. Az iskola indítását Haugen Charles Ferguson és Joshua Fishman nevéhez köti, s megjegyzi, hogy nyelvtervezési munkálkodásuk egyben a szociolingvisztika kialakulásának is része volt. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a három iskola – bár időben az említett szerzők követték egymást – nem tekinthető a nyelvtervezési elképzelések egyfajta „fejlődési láncának”, hanem továbbra is egymás mellett élnek: azaz a nyelvtervezésnek ma is vannak strukturalista és társas szemléletű irányzatai egyaránt. A tervezési folyamatok irányultságával összhangban a nyelvre irányuló korpusztervezést sokszor az előbbi, a társadalomra irányuló státusztervezést pedig sokszor az utóbbi szemlélettel közelítik meg.

A nyelvtervezés mint tevékenység elemzése a korabeli informatika bővületében fogant: Haugen (1966b) a nyelv mérnökének nevezi a kodifikálót, akinek ideális esetben olyan sztenderdet kellene létrehoznia, amelyet „a formákat illetően minimális, a funkciót illetően maximális” változatosság jellemez (1966a). A sztenderd legkívánatosabb jellemzőjének az észet Tauli (1968, 1974) a „gazdaságosságot”, a „világosságot” és a „szépséget”, az indiai Ray (1963) a „hatékonyt”, az „ésszerűséget” és a „közös mivoltot” tartotta. Ezek a jellemzők kétségkívül a „jó gép” tulajdonságait juttatják eszünkbe, és – ezzel összhangban – arról tanúsodnak, hogy szorgalmazóik a nyelvet homogénnek képzelik. Olyannak, amely annál „jobb”, minél inkább érvényesül benne, hogy egy elemnek egy és csakis egy jelentés vagy funkció felel meg.

Ez a szemlélet viszont élesen szemben áll azokkal a tapasztalatokkal, amelyeket a szociolingvisták szereztek a nyelvről kutatásaik során. Az utóbbi mintegy fél évszázadban nagyon sok empirikus adatot gyűjtöttek a nyelvhasználatról, s ezek azt igazolják, hogy nincs olyan természetes, élő nyelv, amely olyan egyszerű kódrendszer lenne, mint amilyenek egy „gazdaságosnak” gondolt jelrendszert képzeltek:

minden nyelvben, minden nyelvváltozatban vannak olyan elemek, amelyek ugyanazt a nyelvi funkciót töltik be, de más-más társas jelentés kapcsolódik hozzájuk. Ez lehetőséget teremt arra, hogy a beszélő beszéd közben folyamatosan jelezze (akarattal vagy öntudatlanul), hogy milyen csoporthoz tartozik (melyik csoportra jellemző normát alkalmazza); és hogy az adott helyzetben milyen társas szerepet vállal el, hogy mennyire tartja közvetlennek vagy kötöttnek a beszélgetést, attól függően, hogy milyennek ítéli meg a beszédhelyzetet, beleértve ebbe beszédpartneréhez való viszonyát is. A nyelvnek ez a változatosága az, ami lehetővé s egyben kiküszöbölhetetlenné teszi, hogy a nyelv változzon. Ezzel a szemlélettel sokkal inkább összeegyeztethető Fishman (1973) és Rubin (1983) figyelmeztetése arról, hogy a társadalmi folyamatok nem tervezhető mechanikus gépi mintára.

A nyelvészek többsége (legyen társas vagy nem társas szemléletű) egyetért abban, hogy nincsenek fejlett és fejletlen, tökéletes és tökéletlen nyelvek – minden nyelv és nyelvváltozat tökéletesen tölti be azt a szerepet, amire beszélői alkalmazzák. A sztenderd változatok tekintélye nem belső sajátosságaikból származik, nem is a sztenderdizációnak, hanem a sztenderdizáció **megtörténtének** a következménye. Más szavakkal: a sztenderd nem attól jobb, hogy kodifikálták, hanem hogy az emberek **tudják róla**, hogy ennek a szabályai szerepelnek a nyelvtanokban és a szótárakban.

A nyelvtervezés irodalmában azonban sokszor ennek a nézetnek az ellenkezőjével találkozunk: a nyelvtervezéssel foglalkozó szerzők gyakran nem a funkció, hanem az elvont „nyelv” oldaláról közelítik meg a nyelvek, nyelvváltozatok értékelését. Tauli és Ray főntebb említett elvei arra mutatnak, hogy ők a sztenderdizációt a nyelv „tökéletesítésének” képzelik. Haugen azt elutasítja, hogy a nyelv homogén természetű lenne (1966b), s azt is, hogy egyes nyelvek vagy nyelvváltozatok eredendően jobbak lennének, mint mások, de azt nem vitatja, hogy vannak „fejletlen” és „fejlett” nyelvek. „Fejlett” nyelveknek azokat nevezi, amelyek beszélőik valamennyi kommunikációs funkcióját ki tudják elégíteni (1983). Hasonlóképpen gondolkodik a sztenderd nyelvváltozatról: úgy véli, hogy ez bármilyen helyzetben alkalmas közlőeszköz, szemben a nemsztenderd változatokkal (1966a, 1966b). Ezek a gondolatok annak a nagyon hosszú hagyományra visszanyúló szemléletnek a lecsapódásai, amely szerint az emberek összes kommunikációs funkcióját egyetlen nyelvnek **kell** betöltenie (ugyanaz a szemlélet rejtőzik a „nyelvek keveredése rossz” ítélezések mögött is). A szemlélet a „tisza kategóriák” karteziánus eszméjével áll rokonságban, s mivel a tapasztalatok alapján egy nyelvről (népről, kultúráról stb.) sem mondhatjuk, hogy „steril”, „pontosan körülírható”, „tisza, keveredésektől mentes” volna, semmi okunk rá, hogy ezt az ideát kövessük. Ha egy beszélőközösségben két, három vagy akár több nyelv használatos a mindennapi érintkezésekben, az semmivel sem „fejletlenebb” állapot, mint ha csak egy – annál is inkább,

mert nincsenek **nyelvi** kritériumok arra, hogy elválasszuk egymástól a nyelveket és a nyelvváltozatokat. Az adatok azt mutatják, hogy a sztenderd nyelv **nem** minden helyzetben alkalmas eszköze az érintkezésnek, használata ugyanúgy csak meghatározott helyzetekre korlátozódik, mint bármely más nyelvváltozaté.

Az említett szemléleti elkötelezettséggel összefüggésben a nyelvtervezés szakirodalmában sokszor összemosisódik a *társas* és a *társadalmi* jelentése; mivel a nyelvtervezéssel kapcsolatos problémák legtöbbször egy-egy állam gondjai – a *társadalmi* javára. Így aztán a társas kapcsolathálózatok nyelvi szocializációban és a későbbi nyelvi viselkedésben betöltött szerepét sokszor figyelmen kívül hagyják, s így a „javítási” folyamatokat azonosnak ítélik, akár a család, akár a tanár vagy az állami ideológia más közvetítője korrigálja a nyelvhasználatot (Haugen 1966a, 1983; Neustupný 1970, 1978, Jernudd 1983). Az összemosis is, a belőle származó gondolat is összeegyeztethetetlen a szociolingvisztika szemléletével.

Mindez nem azt jelenti, hogy a társasnyelvészetben alapvetőnek számító szemlélet egyáltalán nem jellemző a nyelvtervezés elméletére (l. pl. Fishman vagy Cobarrubias munkáit), hanem azt, hogy a nyelvtervezés mint diszciplína semmiképpen nem tekinthető a társasnyelvészet **részének**. És azt sem jelenti mindez, hogy a szociolingvisták szerint a nyelvésznek ne lenne feladata, hogy segítsen azoknak a társadalmi gondoknak a megszüntetésében vagy legalábbis enyhítésében, amelyek a nyelvhasználattal állnak kapcsolatban vagy egyenesen abból származnak (l. pl. Labov 1982). A különbség az, hogy a szociolingvisták – szemléletükből adódóan – a beszélők, a nyelvtervezés legtöbb elmélete viszont az állam érdekeit tekinti elsődlegesnek. Kevés olyan nyelvtervezéssel kapcsolatos munka van, amely hosszasan eltöprengene azon, hogy milyen felelősségük van a nyelvtervezést végzőknek, s hogy a tervezőknek etikai megfontolásokra is figyelemmel kellene lenniük (Cobarrubias 1983a).

Végül fontos megemlíteni egy olyan nézetet, amely több nyelvtervezéssel foglalkozó írásban is megjelenik, s a társasnyelvészet tapasztalataival is megegyezik – s ezzel egyben vissza is kanyarodunk a nyelvtervezés lényegéhez, ahhoz, hogy ez a nyelv életébe való tudatos beavatkozás, a nyelvi változások befolyásolására irányuló törekvés. A nyelvtervezéssel foglalkozók közül is sokan úgy látják, hogy a nyelv megváltoztatására tett tudatos, tervezett törekvések sikere azon múlik, milyen volt az előzetes helyzetfölmérés, milyen minőségű és mennyiségű adatot használtak a beavatkozás megtervezésekor (Rubin 1983); s hogy mennyit tudunk azokról az erőkről, amelyek egyébként a nyelvi változásokat irányítják (Haugen 1983, Daoust 1997). Cooper elemzése (1989) szerint a nyelvtervezési lépések a nyelvi viselkedést nemigen változtatják meg, hatásuk inkább a nyelvi attitűdökre van. Haugen (1987) pedig arra hívja föl a figyelmet, hogy javasoljanak bármit is a nyelvtervezők, az, hogy egy formát akar-e és fog-e használni a beszélő vagy sem, mindig rajta, a beszélőn múlik.

31.3. Nyelvpolitika

A **nyelvpolitika** fogalma annyira közel áll a **nyelvtervezés**hez, hogy olykor szinonimaként is használják a két szót. A nyelvtervezési döntéseket mindig valamilyen nyelvi ideológia alapján hozzák – ez az ideológia azt tükrözi, hogy egy beszélőközösség hogyan viszonyul a nyelvi vonatkozásokat illetően egy másik közösséghez, és többnyire ítéleteket is tartalmaz arra nézve, hogy mi számít jónak vagy rossznak (Cobarrubias 1983a). Ez az ideológia határozza meg azt is, hogy az adott közösség milyen cselekvéseket (milyen státusz- vagy korpusztervezési lépéseket) fog tenni – azaz milyen nyelvpolitikát folytat.

31.3.1. A nyelvpolitika ideológiai háttere – alaptípusok

Cobarrubias (1983a) a legalapvetőbb viszonyulási formáknak – más szóval a nyelvi ideológiák alaptípusainak – az asszimilációt, a pluralizmust, a vernakularizációt, illetve az internacionalizációt tartja. Ezek közül az első kettő az államban egymás mellett létező nyelvek vagy nyelvváltozatok viszonyára vonatkozik: annak az eldöntésére, hogy hány nyelvet vagy nyelvváltozatot ismerjenek el hivatalosan. A második kettő pedig azt határozza meg, hogy milyen körből kerüljön ki az a norma, amit majd kiválasztanak és kodifikálnak – azaz hogy mi legyen a norma forrása, inkább a helyi nyelv(változat) vagy inkább valamelyik világnyelv (vagy máshol már sztenderdként használt változat).

Az **asszimilációs** politika azt követeli, hogy a nem domináns nyelvek beszélői is képesek legyenek teljes értékűen használni a domináns nyelvet. Ez a domináns nyelv támogatását jelenti a többi nyelvvel szemben. (Fontos tudnunk, hogy a *domináns* ebben az összefüggésben nem a beszélők számára, hanem a nyelv státuszára vonatkozik.) Erre a típusra sajnos túl sok példát ismerünk: ez az ideológia érvényesül például a magyar oktatási rendszerben, amikor a cigány anyanyelvű gyerekeknek nem biztosít anyanyelven folyó képzést, vagy akár amikor a nyelvjárást beszélő gyerektől megköveteli a sztenderd nyelv használatát, kötelezővé téve annak elsajátítását.

A **pluralista** politika azonos mértékben biztosítja több nyelvi csoportnak a nyelvük megtartásához és használatához való jogot. Pluralista nyelvpolitika érvényesül például Belgiumban: az ország északi részén a flamand, déli részén a francia, keleti részén a német a hivatalos nyelv, Brüsszel pedig kétnyelvű (flamand és francia). Az azonos nyelven belüli teljes körű pluralizmus példája Norvégia: itt nemcsak két azonos jogú írott sztenderd létezik (a már említett *bokmål* és *nynorsk*), hanem ezeknek több változata is, de egyiket sem kötelező használni: nagyon sok

tudós, újságíró, közszereplő ír saját nyelvjárásában, beszélni pedig általában mindeki abban beszél (Jahr 2001). Ennél kevésbé liberális, de szintén pluralistának nevezhető a **bidialektizmus**nak nevezett, pl. Svájcra jellemző oktatáspolitikai. Ez a tanulók íráskészségének fejlesztésekor a sztenderdre épít ugyan, de azt nem követeli tőlük, hogy szóban is a sztenderdet használják (vagyis tiszteletben tartja saját nyelvváltozatukat).

A **vernakularizáció** ideológiája a helyi nyelveket támogatja a régióban használt nemzetközi nyelvekkel, vagy az anyanyelvet az állam domináns nyelvével szemben. Ez jelentheti egy klasszikus (korábban csak meghatározott, például vallási célokra használt) nyelv használatának kiterjesztését minél több funkció betöltésére: ez történt Szíriában, Egyiptomban és Marokkóban, amikor a klasszikus arabot tették hivatalos nyelvvé. Jelentheti egy helyi, őshonos nyelv sztenderdizálását, erre példa a kecsua hivatalossá tétele és sztenderdizációja Peruban, a maorié Új-Zélandban vagy a számié (lappé) a skandináv országokban. Egyik legsajátosabb formája egy holt nyelv „fölélesztése”, ez történt például a héberrel. A vernakularizáció mindig az érintett nyelv fönmaradását segíti, így szoros kapcsolatban van azokkal a jelenségekkel, amelyek a nyelvmegtartásra jellemzőek: a nyelvcsere visszafordításával és a nyelv megerősödésével (vö. Fishman 1996). Ez utóbbi azt jelenti, hogy a nyelvet olyan funkciókban is újra használni kezdik, amely funkciókban már nem volt használatos (például a fríz az iskolai oktatásban), illetve azt, hogy nemcsak az adott nyelv beszélői, hanem más anyanyelvűek is megtanulják és használják (erre példa, hogy az izraeli arabok is megtanulják az ivritet, a kanadai angol anyanyelvűek a franciát, a dél-afrikai feketék az afrikaanst, a Katalóniában élő spanyolok a katalánt stb.).

Az **internacionalizáció** valamilyen világnyelv bevezetését, hivatalos nyelvvé vagy az oktatás nyelvivé tételét jelenti. A fölszabadult gyarmatok kormányai például gyakran szembesültek azzal, hogy államukban nagyon sok törzsi nyelvet is beszélnek, s nagyon nehéz lett volna egyet kiválasztani és az ország hivatalos nyelvivé tenni – ugyanakkor a volt gyarmattartók nyelvét természetesen korábban is használták a hivatalos életben is és az oktatásban is. Ebben a helyzetben gyakran választották azt a megoldást, hogy az adott nyelvet megtartották sztenderd funkcióiban, vagy kizárólagosan (mint Gabonban a franciát), vagy bevezetve mellé a sztenderdizált helyi nyelvet is (például Haitin a francia mellett hivatalos a helyi kreol is). Vannak államok, amelyek nem is egy, hanem két világnyelvet ismernek el hivatalos nyelvvüknek, vagy úgy, hogy mellettük nincs helyi hivatalos változat (például Kamerunban, ahol a francia és az angol a hivatalos nyelv), vagy úgy, hogy mellettük az egyik helyi nyelvváltozat is hivatalos nyelv (például a Fülöp-szigeteken a spanyol és az angol mellett a filippino). Az internacionalizáció sokszor áthidalja azt a problémát, hogy két egymással versengő helyi változat közül kelljen választani, s egyben a modernizáció eszköze is. Az utóbbi megfontolás-

ból sokszor „félhivatalos” nyelvként használják valamelyik világnyelvet, például Indiában az angolt. Ugyanakkor az internacionalizáció kisebbségi helyzetbe sodorhatja, gyengítheti, végül kiszoríthatja a helyi nyelveket, és ez a politika sokszor ütközik a nemzeti érzéssel is.

Cobarrubias alaptípusaihoz Daoust (1997) egy ötödiket is hozzátesz, a purizmust. A **purizmus** az asszimilációs ideológia közeli rokona. A purista ideológiát azok az érzelmek és viszonyulások jellemzik, amelyek ebben az esetben egy idealizált nyelvhez kapcsolódnak; ezt az eszményített nyelvet általában az frott nyelvvel azonosítják, és élesen megkülönböztetik a mindennapi beszédétől. Az eszményített nyelvhez erkölcsi és esztétikai értékeket kapcsolnak, birtoklása társadalmi elismeréssel jár, s éppen ezért az oktatásban és más társadalmi intézményekben is ezt támogatják. A purizmus Európában a nemzetté válással egy időben, azzal összefonódva alakult ki, s ebből az ideológiából következik, hogy az idealizálttól eltérő nyelvváltozatokat deviánsnak tekintik, és elmarasztalják.

2. táblázat. A nyelvi ideológiák alaptípusai (Cobarrubias 1983a és Daoust 1997 alapján)

Hány nyelv vagy változat legyen?	purizmus — asszimiláció ————— pluralizmus
Milyen körből kerüljön ki az előnyben részesített nyelv?	vernakularizáció ————— internacionalizmus

A nyelvi ideológiák alaptípusai sokszor egymással keveredve alakítják egy-egy állam nyelvpolitikáját. Az asszimiláció és a pluralizmus „tiszta” megvalósulásai között természetesen számos átmenet lehet. A pluralizmusnak is, az asszimilációs politikának is vannak fokozatai, és megjelenhetnek akár párhuzamosan is: egy-egy ország követhet pluralista ideológiát az egyik, asszimilációt a másik kisebbségi csoportjával szemben. (A finnországi svéd kisebbség például a közelmúltig sokkal több támogatást élvezett, mint a finnországi lappok.) Ehhez hasonlóan a vernakularizáció és az internacionalizáció együtt is megjelenhet (pl. a Fülöp-szigeteken). A purizmus nemigen fordul elő a pluralizmussal együtt – természetükből adódóan nehezen egyeztethetők össze –, sokszor kísérője viszont az asszimilációs politikának.

A nyelvtervezés elméletei közül azokban, amelyek a sztenderdet „fejlettebbnek”, „tökéletesebbnek” (racionálisnak, gazdaságosnak, szépnek stb.) képzelik, a purizmus befolyását láthatjuk; azok pedig, amelyek szerint a sztenderdet mindenkinek meg kell tanulnia, az asszimilációs ideológia hatását mutatják. A mellett a kíváncsi, hogy a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot (a sztenderdet) mindenkinek meg kell tanulnia, gyakran hangzik el érvként, hogy ezzel megelőzhető a nem-domináns nyelvet beszélők elszigetelődése, gettóba záródása. Az 1960-as, 1970-es években néhány nyelvtervező munkában (pl. Haugen 1966a, Fishman 1973) a szerzők úgy látták, hogy a sztenderd nyelv terjesztése az oktatáson keresztül azért fontos, mert ez teszi demokratikussá a nyelvhasználatot; ez biztosítja a társadalmi mobilitás lehetőségét azoknak is, akik elsődleges szocializációjuk során valamilyen nemsztenderd változatot sajátítottak el. A sztenderd nyelvváltozat elsajátítása azonban nem pusztán akarat és törekvés kérdése, hiszen a sztenderd nyelv használata a nemsztenderdtől eltérő

társas és társadalmi szerepekhez kötődik, más identitások vállalásával jár együtt, s ez sokszor súlyos konfliktushoz vezethet. Másrészt annak a jognak a biztosítása, hogy mindenkinek lehetősége legyen a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot megtanulni, nem változtat azon, hogy akik eleve ezt hozzák magukkal, azok előnyben vannak azokkal szemben, akiknek külön meg kell tanulniuk. A gettósodás nem abból származtatható, hogy valaki nem képes megtanulni a domináns nyelvet vagy nyelvváltozatot, nincs alkalmra rá vagy nem akarja, mert konfliktusba kerülne miatta saját közösségével, hanem abból, hogy a domináns csoporthoz tartozók csak akkor tekintik őt teljes jogú embernek, ha megtanulja a domináns változatot.

31.3.2. Nyelvpolitikai kihívások: az Európai Unió és az angol nyelvi globalizáció

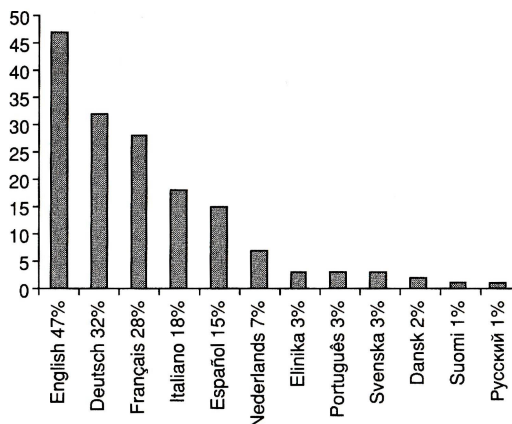
Magyar szempontból nézve a két legnagyobb kihívás, amelyet érintően nyelvpolitikai cselekvés szükséges, az Európai Unióval, illetve az angol világméretű terjedésével kapcsolatos.

A bővülő Európai Unió egyre súlyosabb nyelvpolitikai gondokkal küzd. Az Unió nyelvpolitikája kezdettől – az 1957-es Római Szerződéstől – fogva a soknyelvűség megőrzését tűzte ki célul. Nem is lett volna egyszerű státusztervezési döntés kiválasztani egyetlen nyelvet, hogy az EU *lingua francájává*, közvetítő nyelvvé váljon, hiszen a nyelv hivatalossá emelése az adott ország súlyát is növelte volna a többi kárára – ezt a tagországok egyike sem vállalta volna. Ezt a pluralista ideológiát követi az EU 2004-es új alkotmánya is, amely a tagországok mindegyikének nyelvét azonos értékűként kezeli, és rögzíti, hogy a tagországok állampolgárai országuk hivatalos nyelvén fordulhatnak az Unió hivatalaihoz, és a választ is az adott nyelven jogosultak kérni. A pluralizmust erősíti – és egyben próbálja megátolni, hogy egyetlen uniós *lingua franca* alakuljon ki –, hogy az Európai Bizottság 2003-ban akciótervet fogadott el a nyelvtanulás értékeinek bemutatására, a nyelvtanítás minőségének javítására, s az Uniónak „a nyelvek számára kellemes környezeté” alakítására.

Ezeket az intézkedéseket azért is látták szükségesnek, mert bár az Unió hivatalosan minden tagország nyelvét egyenlőnek tekinti, a tagországok civil kommunikációjában az angol kiemelkedő szerepet játszik. Egy 2001-es felmérés szerint az angolt az akkori Unió lakosságának 16%-a beszélte anyanyelveként, további 31% pedig társalgási szinten idegen nyelvként. Jócskán leszakadva követte a német (32%) és a francia (28%), s még hangsúlyosabb a különbség, ha az anyanyelvi beszélőket nem számítjuk: a németet idegen nyelvként az uniós országok lakóinak 8%-a, a franciát 12%-a beszélte (lásd az 1. ábrát).

Ez az állapot az új tagországok fölvételével várhatóan az angol további megerősödésének irányába változik. A civil használat mellett az angol az uniós adminisztrációban is egyre nagyobb teret kap az eredetileg egyedül, később az an-

gollal párhuzamosan használt francia rovására, és az Európai Parlament angol–francia kétnyelvűségében is az angol vált dominánssá. Ezek a folyamatok természetesen nem függetlenek attól a folyamattól, hogy az angol nyelv az egész világ első számú közvetítőnyelve is egyben.

1. ábra. Az EU-ban beszélt nyelvek 2001-ben (az Eurobarometer fölmérése alapján)

Phillipson (2003) szerint az EU erőtlén, tétova nyelvpolitikája nagyban hibáz-tatható Európa „elangolosodásáért”, míg De Swaan (2004) inkább arra követke-ztet, hogy a nyelvi sokszínűséget propagáló uniós nyelvpolitika tehetetlen az ál-lampolgároknak azzal a törekvésével szemben, hogy olyan nyelvet akarnak idegen nyelvként tanulni, amelynek a legmagasabb az ún. kommunikációs értéke – amellyel a legnagyobb valószínűséggel boldogulnak akár az Unión belül, akár azon kívül. Ugyanakkor a hivatalos szinten is számos problémát okoz, hogy a je-lenleg huszonöt tagú Unióban húsz hivatalos nyelv van használatban. A tolmácsol-ás és a hivatalos iratok fordítása nagyon költséges: a húsz nyelv esetében 380 irányban kell fordítani és tolmácsolni. Ebből a szempontból érthető, ha a nyelvi sokféleség tisztelete jóformán csak az ünnepélyes alkalmakra és a tagállamok pol-gárait megillető jogokra vonatkozik, a testületek zárt ülései, illetve a belső ügyin-tézés gyakorlatilag angolul és franciául zajlanak.

Az angol nyelv globális szerepével a nyelvészek az 1990-es években kezdtek intenzíven foglalkozni. Ekkorra kétségtelenné vált, hogy az angol kiemelt pozíció-ba került, Crystal (2003) kifejezésével **globális nyelv**vé vált. Amellett, hogy anya-nyelvi beszélői száma jelentős – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, a Dél-Afrikai Köztársaság és számos karibi ország első nyel-ve – az ország hivatalos nyelveként tanítják, s így második nyelvként használják többek között Indiában, Nigériában, Ruandában, Szingapúrban is, valamint több

mint 100 országban az angol a leginkább tanult idegen nyelv, például a volt francia gyarmat Algériában is. A 2000-es évek elején a világon élő emberek egynegyede beszélt folyékonyan vagy társalgási szinten angolul (azaz kb. 1,5 milliárd ember). Phillipson (1992) számbavétele szerint az angol ma a tudomány, a technika, az orvostudomány, a kereskedelem, a hajózás, a repülés, a kutatás, a számítógépes kultúra, az Internet, a diplomácia és a nemzetközi szervezetek, a hírugynökségek, a szórakoztatóipar, a filmvilág, a könnyűzene, a sport, a könyv- és folyóiratkiadás vezető nyelve.

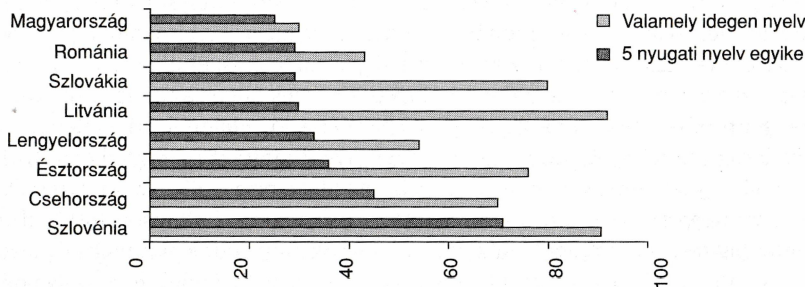
A viták főként arról folynak, hogy hogyan alakult ki a jelenlegi helyzet, milyen hatása lesz a világ nyelveire az angol előretörésének s a globalizációnak, és hogy milyen hatással lesz magára az angolra, hogy egyre több nem-anyanyelvi beszélő használja.

David Crystal (2003) két fő tényezőre vezeti vissza az angol gyors terjedését: a brit gyarmatbirodalom hatalmára egyfelől, az Egyesült Államok gazdasági hatalmára másfelől. Közrejátszott természetesen, hogy az utóbbi évtizedekben kialakult kulturális környezet – például a popzene és az Internet egyetemessége, az utazások számának növekedése – is az angol terjedésének kedvez. Crystal szerint az angol egyszerűen „jó helyen volt, jó időben”. Robert Phillipson (1992) kritikusabban elemzi az angol térhódításának okait: szerinte a brit birodalom gyarmatosító törekvéseit váltotta föl az angol nyelvi gyarmatosítás. Phillipson szerint nem pusztán a véletlen, hanem tudatos politikai döntések állnak az angol előretörésének hátterében, hiszen az angoltanítás hatalmas jövedelemforrást jelent a brit gazdaság számára. Az angol mint idegen nyelv tanításával foglalkozó British Council egy jelentése szerint a volt szocialista blokk országaiban a rendszerváltás után mintegy százezer anyanyelvi oktatóra volt szükség (Phillipson 1992), de jelentős hasznot hoz az angol tankönyvek, könyvek, folyóiratok piacának bővítése is (vö. Kontra 1999). De Swaan (2004) a politikai nyelvészociológia és a nyelvpolitikai ökonómiájának kombinációjából alakította ki azt az elméletet, amelynek segítségével az angol „hipercentrális” helyzetbe kerülését magyarázza. Szerinte a nyelvek globális rendszerében központok és perifériák versengenek egymással, és a nyelveket gazdasági javaknak tekintve kialakítja a nyelvek „Q-értékének”, azaz kommunikációs értékének fogalmát. Úgy véli, hogy a kommunikációs értéket két fő tényező határozza meg: az egyes nyelvek elterjedtsége, azaz azoknak a beszélőknek a száma, akikkel az adott nyelvet használva közvetlen kapcsolatba lehet lépni, illetve a nyelv centralitása, azoknak a kapcsolatoknak, azaz többnyelvű beszélőknek a száma, akik az adott nyelvet saját kétnyelvűségükön keresztül más nyelvekhez képesek kapcsolni. Az angol hipercentrális szerepének kialakulását De Swaan szerint az angol gyorsan növekvő Q-értéke magyarázza – ez természetesen nem mond ellent annak, hogy az angol terjesztése Nagy-Britanniának és az Egyesült Államoknak is elemi érdeke.

A világon ma mintegy 6–7000-re becsülik a hangzó (beszélt) nyelvek számát, s nagyjából ugyanennyire a jelnyelvek számát. A hangzó nyelveket átlagosan 5–6000 ember beszéli: ezek mintegy 95%-át 1 milliónál kevesebben, és több mint 3000 nyelvnek van még tízezernél is kevesebb anyanyelvi beszélője. Optimista becslések szerint a következő évszázad alatt a nyelvek körülbelül fele tűnik majd el – borúlátóbb elemzők ennél sokkal magasabbra, 90–95%-ra jósolják a veszélyeztetett nyelvek számát. Egy nyelvet akkor tekintenek veszélyeztetettnek, ha kevés az anyanyelvi beszélője, és gyenge a politikai státusza; különösképpen ha a gyerekek már nem tanulják meg, azaz beszélői már nem adják tovább a következő generációknak.

Milyen nyelvpolitikai kérdéseket vet föl, milyen nyelvtervezési lépéseket tesz szükségessé Magyarországon a mai helyzet? A kihalástól semmiképpen nem kell féltünk nyelvünket, még a legpesszimistább elemzések alapján sem tekinthetjük veszélyeztetettnek sem.

A magyar nyelv státuszának tervezése sincs napirenden, hiszen egyelőre nem várható, hogy az Európai Unió a tagállamok nyelvének egyenrangúságát rögzítő nyelvpolitikája megváltozzon. Nagy bajok vannak viszont a magyar lakosság nyelvtudásával és a magyar nyelvoktatás hatékonyságával. Az Eurobarometer 2002-es jelentése szerint a csatlakozó országok közül a magyarok az utolsók az idegennyelv-tudást illetően.

2. ábra. Idegennyelv-tudás az új uniós országokban 2002-ben

Kérdés tehát, hogyan vehetők rá a már nem iskolás korúak is, hogy nyelvet tanuljanak? Kérdés, hogyan korszerűsíthető a nyelvoktatás infrastruktúrája, hogyan váltható föl, méghozzá nagyon gyorsan, az elterjedt „vizsga-nyelvtudást” előnyben részesítő szemléletet a működő nyelvtudást adó oktatással? (Közismert tény, hogy ma Magyarországon még mindig sok helyen szavakat és nyelvtant tanítanak, a vizsgafeladatokat szem előtt tartva, és nem az idegen nyelven való kommunikációt próbálják kialakítani.) De kérdés az is, hogy milyen nyelvet tanuljanak a magyar iskolások? Szerencsétlen döntés volna, ha mindenki csak angolt tanulna – de kit lehet arra „ítélni”, hogy kimaradjon a széles kommunikációs világhálózatból, amelybe az angol a belépő? Ez a dilemma valószínűleg csak akkor oldható meg, ha a cél nem egy, hanem legalább két idegen nyelv elsajátítása.

Ezeknek a problémáknak a megoldását célozza az Oktatási Minisztérium által 2004-ben indított Világ-Nyelv program. Ez minden középiskola számára lehetővé teszi, hogy nyelvi előkészítő évfolyamot indítson, melynek során a tanulók a kötelező óraszám 40%-ában idegen nyelvet, 25%-ában számítógépes ismereteket tanulnak. Az ajánlás szerint érdemes heti 5 órát az első idegen nyelv intenzív tanulására fordítani, hogy annak középiskolai elsajátítása után kezdhessenek a tanulók a második idegen nyelv tanulásához. Az induláskor, a 2004/2005-ös tanévben 407 középiskolában folyt ilyen képzés, 749 csoportban, több, mint 11 ezer diákkal.

31.3.3. „Civil nyelvpolitika”: a nyelvi tudatosság növelése

A 20. század utolsó másfél évtizedében egyre több olyan nézet látott napvilágot, amely szerint a demokrácia gyakorlásához tartozik, hogy a hatalom az állampolgárok számára érthetően beszéljen, illetve hogy a hatalom nyelvbe kódolt, nyelvhasználatban megnyilvánuló, tudat alatt ható üzeneteit az emberek megtanulják fölsimerni. A hatalom ebben az esetben nemcsak a politikai hatalmat jelenti, hanem minden olyan intézményt, szervezetet és szolgáltatást, amelyek feladata az állampolgárok tájékoztatása, illetve kiszolgálása. Ide tartozik többek között az állami és az önkormányzati apparátusban, az egészségügyben, az igazságszolgáltatásban, az oktatásban, a médiában dolgozók és a gazdasági szereplők nyelvhasználata.

A Plain English Campaign („Világos Beszéd Mozgalom”) elnevezésű civil mozgalom az 1970-es évek végén jött létre Chrissie Maher kezdeményezésére. Célja, hogy minden olyan szöveg, amely a nagyközönséghez szól – legyen az nyomtatvány, tájékoztató, használati utasítás, megállapodás vagy szerződés – olyan nyelven íródjon, amit bárki megérthet. A szakzsargon nyilvános használata, a homályos, félrevezető információk ellen lépnek föl. Néhány terület világos nyelvhasználatának követelésére kiemelt figyelmet fordítanak: ilyen a kormányzati és önkormányzati hivatalok, az orvosok, a jogi és az Európai Unióval kapcsolatos szövegek, a bankok, a biztosítók, a kereskedelem, illetve a nyugdíjellátók kiadványainak érthetősége. Az Angliából indult mozgalom mára Nagy-Britannián kívül számos országban ismert, többek között az Egyesült Államokban, Kanadában, Új-Zélandon, Indiában, Ausztráliában és a Dél-Afriakai Köztársaságban. Tevékenységük keretében a világos nyelvhasználatot oktató tanfolyamokat szerveznek, könyveket és útmutatókat adnak ki, és évente díjjal ismerik el azoknak az intézményeknek, cégeknek a munkáját, akik törekednek a világos nyelvhasználatra, illetve „megróják” azokat, akik „blabláb” állítanak elő.

A nyelvészeti területek között is van olyan, amely a nyelv és a társadalom kölcsönhatásait elemezve feladatának tekinti, hogy fölhívja a figyelmet a hatalom fenntartásának és továbbörökítésének nyelvbe rejtett módjaira. Ez az interdiszciplináris megközelítésmód, a „kritikus diskurzuselemzés” (*critical discourse analysis, CDA*, pl. Wodak 1989) arra hívja föl a figyelmet, hogy a társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság számos esetben a nyelvhasználattal van összefüggésben: egyrészt a nyelvbe rejtetten jelenik meg, így a nyelvi interakciókból tárható föl, másrészt magából a nyelvhasználatból, az eltérő nyelvhasználati módok eltérő társadalmi megítéléséből következik. A „kritikus diskurzuselemzés” vagy „kritikus nyelvvizsgálat” (*critical language study, CLS*, pl. Fairclough 1995, 2001, Talbot–Atkinson–Atkinson 2003) célja, hogy a nyelvvel kapcsolatos társadalmi hatalmi helyzetre rámutasson, és ezzel elősegítse fölszámolásukat. Ennek érdekében elsősorban azokat a nyelvbe kódolt ideológiákat teszi láthatóvá, amelyeket kulturálisan sajátítunk el, de mivel reflektálatlanok, kizárólagosnak és természetesnek tekintjük őket.

A kritikus nyelvészet művelői szeretnék elérni, hogy az emberek ne legyenek kiszolgáltatottak azokkal a berögzült, tudat alatt ható nyelvi jelenségekkel szemben, amelyek hátrányba hozzák őket, kárt okoznak nekik, mégis – mivel rejtetten jelennek meg – természetesnek tekintik őket. Ezért törekszenek arra, hogy az iskolai és felsőoktatásban is, a felnőttképzésben és a tudománynépszerűsítésben is nagyobb szerepet kapjon a kritikus nyelvi tudatosság (*critical language awareness*) növelése. Úgy vélik, hogy a kritikus nyelvi tudatosság a hatékony demokratikus állampolgári részvétel előfeltétele (Fairclough 1992). A nyelvi tudatosság növelése segíthet többek között a politikában, a kereskedelemben (reklámokban), valamint a médiában megjelenő nyelvi manipuláció fölismerésében, a politikailag nem korrekt (szexista, rasszista, etnocentrista stb.) nyelvhasználat visszaszorításában. Csökkentheti az orvos–beteg, tanár–diák, nő–férfi, többségi–kisebbségi viszonyban, a hivatali ügyintézésben, a jogi eljárásokban és más hatalmi–alárendelt viszonyokban megjelenő kiszolgáltatottságot.

31.4. Nyelvművelés

A *nyelvművelés* szó szerinti fordításainak jelentése, a **nyelvművelés** címen végzett tevékenység kultúránként nagyon különböző lehet. Svédországban például a nyelvterminológiai modernizációját és nyelvi ismeretterjesztést jelent; az angolban olyan laikusok (nem nyelvészek) által végzett preskriptív (azaz előíró normákat állító) tevékenység, amely esztétikai, nyelvtörténeti, logikai vagy morális alapon hozott értékítéletekből kiindulva próbálja terjeszteni a „helyes” nyelvhasználat szabályait. (A nyelv művelő tevékenység négy országra vonatkozó összehasonlító leírása: Sándor szerk. 2001b.) A 19. századi magyar nyelvhasználatban a szókincsbővítés, nyelvújító munkálkodás megnevezése volt. Az 1980-as években kiadott *Nyelvművelő kézikönyv* szerint 1. a nyelv művelés az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, „amely a nyelvhelyesség elvei alapján, a nyelvi műveltség terjesztésével igyekszik segíteni a nyelv egészséges fejlődését”; 2. „célja és tartalma nem örök és változatlan, hanem idő és hely függvénye; legidősebb feladatait mindig az adott társadalom szükségletei határozzák meg”. Ez a kézikönyv szerint a 19. század első felében a szókincsbővítés volt, második felében a „nyelvújítás túlzásainak nyesegetése”, a „mesterkéltté váló nyelvhasználat” visszavezetése a „természetességhez, ill. a népnyelvhez”; a századforduló után „az idegenszerűségek elleni küzdelem”, az 1970-es, 1980-as években pedig „arra irányul, hogy a nyelv minél alkalmasabb legyen a világos, árnyalt nyelvi közlésre, a kommunikációra, a beszélő (író) ember pedig minél jobban ismerje a nyelv törvényszerűségeit, használati szabályait”.

A két meghatározás nincs összhangban egymással: azt a két nagy hagyományt tükrözik, amelyek végigvonnak a magyar nyelvújítás történetén. Az egyik kategorikus szabályokban gondolkodik, az egységesség híve, a logikai, történeti szempontokat részesíti előnyben, a nyelvi racionalitást és esztétikumot abszolút érvényűnek gondolja. A szemléletmód fókuszában a nyelv „jobbítása” áll. A másik szintén „jobbnak” véli a sztenderd változatot más nyelvváltozatoknál, de nagyobb teret enged mellette más változatoknak, elfogadja, hogy a nyelvhasználatban a szokás sokszor fölülírja a logika és a történetiség szempontjait, a nyelvi racionalitást és esztétikumot pedig – bizonyos megszorításokkal – relatívnak gondolja. Középpontjában a beszélőközösség és a megértés áll. Az első, „nyelvközpontúnak” nevezett szemléletet legrészletesebben Bárczi Géza (1974) dolgozta ki, a másodikat Lőrincze Lajos (1980) – ezt a szemléletet „emberközpontúnak” (vagy mert a példaadó jellegét hangsúlyozza a hibajavítással szemben, „pozitív nyelvújítás”-nek) hívják. A „nyelvközpontú” szemlélet az erős központosítással, az „emberközpontú” az engedékenyebben központosító hatalom törekvéseivel egyeztethető jól össze. A nyelvújítás gyakorlatát a két szemlélet keveredése jellemzi: a két nézetrendszert a nyelvújítók megpróbálják összehámozni, s nem rivalizáló, hanem egymást kiegészítő elméletekként kezelni – a *Nyelvújítás kézikönyve* is így járt el.

A nyelvújítást – Lőrincze nyomán – olykor a nyelvtervezés szinonimájaként használják (pl. Tolcsvai Nagy 1993). A nyelvtervezés legáltalánosabb meghatározása – a nyelv életébe való tudatos beavatkozás – valóban ráillik arra a tevékenységre, amit ma magyarul nyelvújításnak neveznek. A nyelvújítás elveit kidolgozó írások (pl. Lőrincze és Bárczi említett könyve) a nyelvújítói munka módjainak, eszközeinek megváltoztatására tesznek javaslatokat. Nem nyelvtervezési lépéseket elemeznek tehát nyelvészeti (esetleg szociológiai) szempontból, hanem maguk is nyelvtervezést végeznek. A tanácsadó vagy hibajavító írások esetében más lehetőség föl sem merül: ezek egyértelműen az „elterjesztés” megvalósítói: kért (telefonon, szerkesztőségeknek írt levélben stb.) vagy kérésre (a tanórán, újságcikkekben stb.) tanácsokat adnak, szintén kívánságra vagy anélkül tájékoztatják az embereket arról, hogy mi „helyes”, mi nem, mit kerüljenek, vagy mit részesítsenek előnyben. A nyelvújítás a nyelvtervezéssel foglalkozó szakirodalom szerint az „elterjesztés” része. A magyar nyelvhasználatban a nyelvújítást ennél tágabb jelentésben használják, többé-kevésbé a nyelvtervezési lépések valamennyi típusát lefedi – a nyelvújítás saját története részének tekinti például a magyar nyelv sztenderdizációjának eseményeit (l. pl. Fábrián 1984).

A nyelvújítás tehát nyelvtervezés – értelemszerűen nem azonos viszont a nyelvtervezés elemzésével. A nyelvtervezéssel foglalkozó szerzők megtörtént nyelvtervezési döntéseket, folyamatokat írnak le és elemeznek, esetleg a nyelvtervezés hatékonyságának növelésére tesznek javaslatokat, de nem ők a nyelvtervezési lépések végrehajtói. Mint láttuk, a nyelvtervezési folyamatok elemzését bizo-

nyos iskolák elfogadják nyelvészeti diszciplínaként, a nyelvtervezést mint tevékenységet (beleértve a nyelvművelést is) azonban maguk a nyelvtervezéssel foglalkozó írárok sem nyelvészeti, hanem leginkább politikai ideológiák által motívált lépéseknek tekintik.

31.4.1. Nyelvészet és nyelvművelés

A nyelvészek elkülönítik tevékenységüket a nyelvműveléstől: azok a „bevezetés a nyelvtudományba” jellegű alapozó tankönyvek, melyeket a világon sztenderd tankönyvekként használnak, leszögezik, hogy a nyelvészet **deskriptív** (azaz leíró) és nem **preskriptív** (azaz előíró) természetű (Milroy–Milroy 1991). Ez azt jelenti, hogy a nyelvészet azzal foglalkozik, hogy **milyen** a nyelv, s nem azzal, hogy milyennek **kellene lennie** (Aitchison 1978). A nálunk megszokott értelemben vett nyelvművelés viszont előíró szemléletű. A legkorábbi nyelvtanok többsége ugyan szintén előíró szemléletű volt, azonban már a 18. századtól kezdve megjelent az a nézet (Joseph Priestly angol nyelvtanában), hogy helyes az, ahogyan a nyelvet az emberek szokásainak megfelelően használják, s hogy a nyelvhelyességet nem lehet logikai vagy jogi alapon értelmezni (Crystal 1998).

A nyelvtudomány történetében azóta többször is sor került az előíró szemlélettel való elhatárolódásra.

A 19. században azok a nyelvészek, akik a nyelvet természeti jelenségnek tekintették, nem nézték jó szemmel, ha a nyelv életébe bárki beleavatkozik; a 20. századi elhatárolódások közül az egyik legismertebb az amerikai leíró iskola alapítójának, Leonard Bloomfieldnek a kijelentése volt arról, hogy a nyelvészetnek semmi köze a nyelvhelyesség kérdéseéhez (1933); a közelmúltban Steven Pinker (1999) szentelt egy egészen hosszú fejezetet annak, hogy leleplezze a „nyelvi ítések” véleményeinek nyelvészeti megalapozatlanságát. A nyelvészek elhatárolódása a nyelvműveléstől hol egy egyszerű kijelentés, hol egészen sarkos. Bolinger (1980) például „nyelvi szamanizmusnak” nevezi azt, hogy néhányan a nyelvhasználat köz-óráinak állítják be magukat, s megjegyzéseket tesznek arról, amit a nyelv helytelen használatának vagy a nyelv romlásának vélnék; tevékenységüket a vajákosok, kuzuzslók működéséhez hasonlítják.

Mint Crystal (1998) írja, Priestly elve „a nyelvtani elemzés modern nyelvészeti megközelítésének alapelve lett”. Ez a nyelvtudomány egy részében oda vezetett, hogy a nyelvhelyesség kérdéseit egyáltalán nem tartják a nyelvészet körébe tartozónak. Nem mindenki gondolja azonban így. Az emberek nagyon sok nyelvközöségben formálnak véleményt a nyelvhasználatról – ez természetes is, hiszen a nyelvet mindannyian naponta használjuk, állandóan szem előtt van. A nyelv identitásaink, csoporthoz tartozásunk fontos jelzője; a fülünknek szokatlan nyelvhasználat azért figyelemfölkeltő, mert arra utal, hogy beszélgetőtársunk nem a mi csoportunk tagja; vagy nem úgy értelmez egy beszédhelyzetet, mint mi; vagy megváltozott a helyzete a csoporton belül. A szokatlan nyelvhasználat értékelése lehet kedvező, semleges és elítélő is: ítélniük szépnek, érdekesnek; egyszerűen

szokatlanak vagy furcsának; de ítéelhetjük csúnyának, idegesítőnek is. A megítélésben szerepe lehet a kultúránkkal örökölt előítéleteknek: az erdélyi magyar nyelvhasználatról sokan „tudják”, hogy a „legtisztább”, „legszebb” magyar változat, olyanok is, akik soha nem hallottak erdélyieket beszélni (vagy nem tudnak róla, hogy hallottak), vagy akik a valódi erdélyi beszédet kifejezetten kedvezőtlenül ítélik meg (lásd a 19.8. pontot). És természetesen szerepet játszhatnak ítéleteink kialakulásában személyes vonzalmaink, ízlésünk – az értékelés mindkét esetben nélkülöz mindenféle nyelvi alapot. A nyelvre vonatkozó vélekedések mégis fontosak a nyelvész számára, mert a nyelvhasználatot és a nyelvi változásokat ezek is befolyásolják (Preston–Niedzielski 2000).

Az európai típusú társadalmakban a nyelvre vonatkozó vélekedések és ítéletek legtöbbje a sztenderd nyelvváltozattal kapcsolatos. A sztenderd változat a nyelvészek szerint nyelvi „értékét” tekintve ugyanolyan változat, mint a többi – pontosabban nyelvi rendszerét tekintve kevésbé szabályos, éppen mert a kodifikáció és a felé forduló kitüntetett figyelem miatt a nyelvi változások nehezebben mehetnek benne végbe (Labov 1972). A sztenderdet azonban sokfelé azonosítják az adott nyelvvél, a nyelv egyetlen helyes formájának tartják. Ez részben a sztenderd változatok kialakulásával magyarázható: az európai sztenderdek a társadalmi elit nyelvhasználatából alakultak ki; pozíciójukat pedig különösen megerősítette a 19. században a nemzetállam eszméje – ekkor vált a nemzet szimbólumává a nyelv. A 19. század végén Európaszerte bevezették a közkutatást, s az iskolai nyelvhasználatban a legtöbb országban szintén a sztenderd változathoz ragaszkodtak. Ez is növelte a sztenderd változatok tekintélyét, s az is, hogy az írásbeliség általában szintén a sztenderdhez kötődik. A sztenderd nyelvváltozat elsajátítását sokan egyszerűnek, de legalábbis kis fáradsággal, odafigyeléssel, önfegyelmel megoldhatónak vélik – ez valójában nem így van. A nemsztenderd változatok beszélői (akik otthon nem a sztenderd változatot sajátították el szüleiktől) sokszor nem tudják pontosan a sztenderd és saját nyelvváltozatuk közötti különbségeket, s ha tudják is, a beszéd jórészt és jó esetben automatikus tevékenység. De nemcsak a megszokás – mint pszicholingvisztikai kötöttség – gátolja a nemsztenderd beszélőket abban, hogy könnyen és kockázatmentesen elsajátítsák a sztenderdet: a nyelv identitást jelöl, a saját nyelv értelemszerűen a saját csoporthoz tartozást, a saját nyelv elhagyása szimbolikusan a saját csoport elhagyását jelenti (Milroy 1980). Ezért sokan annak ellenére saját csoportjuk normái szerint beszélnek, hogy tisztában vannak vele, ez a csoporton kívül megbélyegzésükhöz vezet (Trudgill 1974, Milroy 1992). A sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok közötti felemás viszony következtében a nemsztenderd változatokat beszélő gyerekek az iskolában már induláskor hátrányban vannak; a társadalmi esélyegyenlőség és a nemsztenderd változatok beszélőinek mobilitása korlátozott. Minél normatívabb egy beszélőközösség, annál erősebb társadalmi diszkrimináció sújtja a nemsztenderd beszélőket (a magyar az erősen normatív közösségek közé tartozik, Pléh 1995). Éppen ezek

miatt a következmények miatt gondolja sok szociolingvista, hogy a nyelvhelyesség kérdéseivel, a sztenderd körüli hiedelmekkel, a sztenderd és a nemsztenderd nyelvváltozatok viszonyával gyakorlati okokból is érdemes foglalkozniuk a nyelvészeknek. James Milroy (1998) megfogalmazása szerint „abban a korban, amikor a faj, a bőrszín, a vallás vagy a nem alapján történő hátrányos megkülönböztetés nyilvánosan nem fogadható el, a nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája az emberek nyelvhasználata alapján történő diszkrimináció”. A hátrányos megkülönböztetések sokszor akaratlanok, s azért következnek be, mert a nyelvészek nyelvről gyűjtött tudása és a nem-nyelvészek nyelvről való ismeretei között óriási a szakadék (Milroy–Milroy 1991). (A nyelvi diszkrimináció emberi jogi és oktatási vonatkozásairól l. a Sándor szerk. 2001a kötet tanulmányait.)

Magyarországon sem kisebb ez a szakadék, mint máshol a világon. A magyar nyelvtudományban még nem vált általánossá a nyelvészet és az előíró szemlélet szétválasztása, noha ez a nemzetközi nyelvtudományban a 19. század óta folyamatosan jelen volt, s mára csaknem teljessé is vált. Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a magyar kultúrában (a nem-nyelvészek) nemcsak a nyelvészet részének tartják a nyelvművelést, hanem sokan azonosítják is a kettőt: azt gondolják, a nyelvész dolga az, hogy nyelvhelyességi tanácsokat adjon. Ebben az azonosításban nagy szerepe volt annak, hogy 1945 után, amikor a „társadalmi feladatok vállalása” az élet minden területén kívánalom volt, a nyelvművelő munkát kezdték a nyelvészek „társadalmi feladatának”, a nyelvművelést pedig a társadalom szempontjából „hasznos” nyelvészetnek hirdetni. Korábban nem volt ilyen szoros a nyelvművelés és a nyelvészet fogalma közötti kapcsolat. Az első hivatásos magyar nyelvművelő – Szarvas Gábor – nem nyelvész volt; s noha voltak nyelvészek, akik nyelvészeti munkájuk **mellett** (s nem fő tevékenységként) nyelvművelő cikkeket is írtak, korántsem minden nyelvész tekintette ezt feladatának. Manapság a nyelvművelésben nyelvészek is részt vesznek ugyan (de nem a nyelvészek többsége); a nyelvművelő munka országrésztét pedig korábban is, ma is a tanárok végzik, a hivatásos nyelvművelők (akiknek elsődleges, sokszor kizárólagos tevékenysége a nyelvművelés) irányításával.

A magyar nyelvművelés története és mai sajátosságai azt mutatják, hogy más nyelvtervező tevékenységekhez hasonlóan sokkal szorosabban kötődik a politikai ideológiákhoz, mint a nyelvtudományhoz. A nyelvművelés ideológiáját is mindig politikai tényezők alakítják: elvei mindig az adott kor valamelyik népszerű politikai ideológiáját követik (Sándor 2001a). (A magyar nyelvművelés történetében ez a 19. század utolsó harmadától kezdve mindig központosító–ellenőrző ideológia volt.) Az egymást váltó uralkodó politikai eszméknek megfelelően változtak a „nyelvhelyesség” legfontosabb kritériumai, a legfenyegetőbbnek érzett „veszélyek” vagy a leggyakoribbnak gondolt „hibák” – s így a sürgetőnek vélt feladatok kijelölése is. (Erről e kézikönyv első kiadása [Kiefer 2003] valamivel részletesebb összefoglalást közöl; részletesen l. Sándor 2001a.)

A nyelv művelést a „nyelvjavítás” és a „nyelvvédelem” szándéka vezérli, a „helyesség” szempontjai irányítják, s az a hit, hogy a nyelv művelő „jobban tudja”, mikor, milyen helyzetben mi a helyes, mint maguk a nyelvhasználók. A nyelv művelő írásokat olvasva kitűnik, hogy a nyelv művelő irodalom három legkedveltebb metaforája a „háború”, a „betegség” és az „elvaduló kert”: a nyelvet „idegenszerűségeket” és „hibákat” „támadják” – ezek ellen „harcolni” kell; „gyom, gaz” lepi el, „fattyúhajtások” nőnek benne – ezeket „irtani, nyesegetni” kell; „betegségek lepik el” – a nyelvet „gyógyítani” kell. E metaforákban közös, hogy mindig valamilyen negatívum köré szerveződnek. Újabbban más, de szintén negatívumra építő metaforák is megjelentek: a nyelv művelő a „világítótorony őre” is lehet, aki nem hagyja zátonyra futni a nyelv hajóját; illetve „szeizmográf”, mely előre érzékeli a közelgő veszedelmet.

31.4.2. A „nyelvhelyességi hibák” típusai

A helyesség megítélésében azokat a kritériumokat találjuk meg ma is, amelyek a nyelv művelés története folyamán a helyesség megítélésének alapját szolgáltatták: az ésszerűsége, a logikára, a gazdaságosságra, az érthetőségre, a nyelvtanra, a nyelvtörténetre, a nagy írók példájára, a szépségre való hivatkozást. Ezek a szempontok a nyelv szempontjából egyrészt lényegtelenek, másrészt szubjektívak, azaz alkalmatlanok arra, hogy a „nyelvhelyesség” kérdéseinek eldöntésében használhassuk őket (Gombocz 1931 listájában szerepel a népnyelvre való hivatkozás is, de ezt az elvet az egységesítő kommunista nyelv művelés végképp eltörölte). Más, biztonságosan használható szempontok viszont nincsenek. A Lőrincze Lajos nyomán ma is emlegetett „helyzettől függő helyesség” elve (azaz hogy bizonyos helyzetben, például a helyi nyelvjárásban a nyelv művelő nem helyteleníti azt, amit a szélesebb nyilvánossághoz szóló szövegekben igen) engedékenyebb ugyan, mint az egyszerű tiltás, de semmivel sem könnyebb a kívülállónak biztos fogódzót találnia annak megítéléséhez, hogy melyik helyzetben fogadható el egy forma, s melyikben nem, mint azt megítélni, hogy egy forma minden esetben „jó” vagy minden esetben „rossz”. Az ilyen kérdésekre a nyelv művelő csak akkor tudna válaszolni, ha alaposan megismerné a közösség nyelvhasználati szokásait, s ez alapján adna tanácsokat. Erre viszont semmi szükség, hiszen a tanácsokat azoknak az embereknek adná, akiknek a viselkedéséből a szabályokat elvonatkoztatta – más szavakkal: akik a szabályokat jóval előtte ismerték, s (ha nem is tudatosan) ezeknek megfelelően viselkedtek.

Részben a „nyelvhelyesség” szempontjainak felelnek meg a „helytelen” nyelvhasználatot minősítő ítéletek is. Ezek olykor egyértelműbbek (pl. „illogikus”, „fölösleges”, „nincs rá példa a magyar nyelv történetében”, „Arany nem így írta” stb.), olykor értelmezhetetlenek (nem lehet tudni például, pontosan mitől „pongyola”, „igénytelen” valakinek a beszéde). Ezekhez azonban más minősítések is társulnak, olyanok, amelyeket kizárólag a nyelv művelés háttérében álló ideológia hoz létre; ez az ideológia határozza meg azt is, hogy egy-egy időszakban mely minősítések a

legnépszerűbbek. Amikor a történelemben és a nép körében föllelhető „magyar szellem” alapján ítélték, akkor a „korcs képzésű” és „a magyar nyelv szellemével szemben álló” volt a legfőbb hibatípus. A fajvédő ideológia korának nyelvvédői az „idegen”, „germanizmus”, „magyartalan” minősítéseket kedvelték leginkább. A kommunista nyelvművelés elítélte a „nyelvjárásias beszédet”, a „zsargon”-t, az „előkelősködő” nyelvhasználatot – azaz mindent, ami „nem köznyelvi” volt, azaz az „egységet” sértette; a „demokratikusságot” hangsúlyozó emberközpontú nyelvművelés ezek közül már csak azt tekintette hibának, ami „nehezíti a megértést”.

A javítások részben a „helyesség” szempontjainak megsértéséből indulnak ki, részben a hibaminősítésekre adott válaszok. A „gazdaságossági” vagy a „logikai” elv megsértésének tartja a *de viszont* együttes használatát, aki kijavítja; a javítók szerint a „magyar nyelvtant” nem veszi figyelembe, aki a *hol* kérdésre válaszoló helyhatározót *-ba/-be* raggal mondja (*-ban/-ben* helyett; lásd a 29.2.4. és a 20.1. pontot is); „nyelvjárásiasan” beszél, aki *volt*, *bolt* helyett *vót*-ot vagy *bót*-ot mond; „sznob”, aki „fölösleges” idegen szavakat használ, és kockáztatja, hogy megértik-e őt; „magyartalan” a személynevek előtti névelő (*a Pisti*); „germanizmus” az egy névelő „fölösleges” használata (*az egy jó könyv*); stb.

31.4.3. Nyelvi mítoszok

A „hibák fölfedezése” és javításuk nem a nyelvről szerzett ismeretekből, hanem a nyelvről kialakult mítoszokból indul ki. A hiedelmek közül sok arra a nézetre vezethető vissza, hogy a nyelv „igazi” formája az írott nyelv (lásd a 29.2. pontot is). Ennek a mítosznak különösen nagy hagyománya van az írásbeliséggel rendelkező kultúrákban, és végső soron az írott szövegek szentnek tételezésére vezethető vissza. Az írásbeliség tisztelete miatt sokan az írott szövegekben keresték a nyelv „romlatlan” formáját, s megfélemedtek arról, hogy a nyelv természetes formája a beszéd. A magyar nyelvművelés kiindulópontja, az eszményinek elképzelt „irodalmi nyelv” (a legmagasabb rendűnek minősített magyar nyelvváltozat) definíciója szerint írott nyelv – a meghatározás szerint ennek csak egy kevésbé eszményi formája a „beszélt köznyelv”. A rögzített szövegeket etalonnak tételezve sokkal könnyebb romlásnak, mint javulásnak vagy egyszerűen változásnak értelmezni a nyelvben lejátszódó folyamatokat, ezért van, hogy sokan megijednek a nyelvi változásoktól. A iskolákban talán leggyakrabban elhangzó javítások – a „kerek, egész mondattal válaszolj” és a „háttal nem kezdünk mondatot” típusúak – szintén az írott nyelvben megkövetelt kidolgozottságot kérik számon a tanulókon; ezen kívül nem veszik figyelembe, hogy a beszélt nyelvnek olyan, alapvető fontosságú elemei is vannak (beszélésjelzőknek hívják őket), amelyek az írásban többnyire csak párbeszédekben jelennek meg – ilyen többek között a mondatkezdő *hát*.

Egy másik mítosz az, hogy „a nyelv a gondolatok közlésének eszköze”, s ezért úgy kell alakítani, hogy ezt a funkcióját a lehető leghatékonyabban töltsse be. Ez a hiedelem egy másik nagy hagyományban, a racionalitás mindenek fölött valóságába vetett hitben gyökerezik. Ez a szemlélet a nyelvet gépnek gondolja, logikusan, gazdaságosan és pontosan (félreértések nélkül) működővé szeretné alakítani. Aki így szemléli a nyelvet, az hibának véli, ha a beszélő nem úgy tesz különbséget a *látja* és a *látssa* között, hogy az mindig, minden helyzetben egyértelmű legyen (mert aki „suksüköl”, az is megkülönbözteti a kijelentő és a felszólító módú alakokat, ez kiderül a szórendből); az „fölslegesnek” tartja azokat a változatokat, amelyek ugyanabban a grammatikai funkcióban szerepelnek; ellenzi a nyelvjárások saját területen kívüli használatát, mert az „nehezíti a megértést”; stb. S aki így szemléli a nyelvet, az bízik abban, hogy a nyelv „tökéletesebbé” tehető, szükség esetén „megjavítható”.

Mindkét mítosz platonisztikus szemléletre vezethető vissza: hogy a nyelvnek egyáltalán **van** eszményi formája. Ezt az eszményi formát a nyelv esetében mindig zártnak és világosan körülhatárolhatónak képzelik el; ezért gondolják, hogy a nyelvi változások értelmezhetők „fejlődésnek” vagy „romlásnak” (az eszményihez való közeledésnek vagy attól való távolodásnak). Ehhez gyakran még az a 19. századból örökölt gondolat is hozzákapcsolódik, hogy a nyelv „szelleme” a nyelvet beszélő „nép lelkét” fejezi ki. Ezért tartják veszélyesnek, ha – az egyébként elkerülhetetlen – nyelvi érintkezések során „idegen elemek” bontják meg a magyar nyelv „magyarosságát” (meghatározatlanul hagyva, hogy mitől magyaros valami vagy mitől magyartalan, s figyelmen kívül hagyva azt is, hogy a magyarosnak minősített elemek származhatnak régebbi kölcsönzésekéből).

A mítoszok háttérében álló hagyományok általában nem tudatosan vállalt nézetekként jelennek meg a nyelv művelő irodalomban: inkább abban nyilvánulnak meg, hogy a nyelv művelők milyen ítéleteket és tevékenységeket tartanak értelmesnek. Ennek a tudat alatti öröklődésnek több következménye is van. Az egyik az, hogy ezek a hagyományok nem külön-külön, hanem szinte mindig összegabalyodva jelennek meg. Összekeveredésüket segíti, hogy nyelvszemléletüket tekintve egy elem kivételével rokonok, így könnyen egymáshoz illeszthetők. A kivétel az az imént említett gondolat, hogy a nyelv a nyelvet beszélő nép lelkét tükrözi – ez a romantikus nyelvfilozófia nézete, s ennek képviselői kifejezetten szembeálltak azzal a gondolattal, hogy létezne vagy létrehozható lenne az eszményi nyelv. A gondolati elem tehát tovább él a nyelv művelés gyakorlatában, a szemlélet azonban nem. Ez azzal van összefüggésben, hogy a magyar nyelv művelés kumulatív jellegű, mindent feladatának tart, amit a korábbi nyelv művelők annak tartottak (esetleg másképp osztva el a hangsúlyokat). Egy másik következmény, hogy a nyelv művelésben ezek a nézetek végiggondolatlanul jelennek meg – ebből következően a nyelv művelő elvek felemásak. Például ha valaki következetesen végiggondolná azt az elvet, hogy „a nyelv akkor jó, ha olyan, mint egy gép”, akkor nemcsak az ellen kellene tiltakoznia, hogy valaki *én látják*-ot mond, hanem az ellen is, hogy minden magyar anyanyelvű *én néznek*-et mond, hiszen a *néznek* ugyanúgy lehet egyes szám első személyű, más helyzetben többes szám harmadik személyű alak, mint a *látják*. Szintén abból következően, hogy ezek a hagyományok tudat alatt, a kultúrába ágyazva terjednek, természetesnek és kizárólagosnak is tűnnek – azaz nem egy nézetnek, hanem az **egyetlen lehetséges** nézetnek.

Ezekből a mítoszokból nő ki az a félelem, hogy a nyelv „elromolhat”, s innen egyetlen lépéssel el lehet jutni oda, hogy el is romlik, ha valakik nem tartják folyamatosan karban. Annyira hozzászoktunk a nyelvművelés jelenlétéhez, hogy sokan sosem gondolnak arra, hogy a nyelvművelés évtízezredekkel később jelent meg, mint a nyelv. Nem gondolnak erre akkor sem, amikor elhiszik azt, hogy rögzített szabályok nélkül olyan káosz alakulna ki, hogy végül a közösség tagjai nem értenék meg egymást, vagy hogy az emberek csak akkor tudnak egymással zavartalanul kommunikálni, ha ehhez külső segítséget kapnak.

Ezek a hiedelmek nem csak a magyar kultúrában jelennek meg – nagyon hasonló nézetekkel más európai és észak-amerikai országokban is találkozhatunk (vö. pl. Andersson–Trudgill 1990, Milroy–Milroy 1991, Bauer–Trudgill 1998). A közös vonások egy része az európai kultúra közös gyökereire vezethető vissza (pl. az írott nyelv szentségének gondolata); más része e kultúrák hasonló történetében és egymásra hatásában kereshető. A nemzetállam eszméjének 19. századi kialakulása óta a saját nyelvet a nemzet fenntartójának gondolják, és sok nyelv sztenderdizációja is a nemzetivé válással fonódott össze. A mai magyar közgondolkodásban – hasonlóan például a lengyel helyzethez (Jahr és Janicki 1995) – természetesen tűnik, hogy nemzeti szimbólum csak a nyelv „legjobb” formája, azaz a sztenderd változat lehet, s hogy éppen ezért a nemzeti identitás vállalását a sztenderd föltétlen tisztelete, az érte való aggódás jelenti. Ez azonban nem mindig volt így: a Magyar Tudós Társaság alapításakor nem a sztenderd kizárólagossá tétele, hanem a magyar nyelv elismertetése és szókincsének bővítése volt az elsődleges cél. Teleki József (1988), a társaság első elnöke (1825–1850) „megfoghatatlan balgaság”-nak nevezte, hogy valaki „egy tökéletes nyelvbéli ideált” állítson föl, és „nyelvünknek ahhoz való alkalmazását erőltesse”. A francia akadémia pedig „a legnagyobb szörnyeteg”-nek, „a sötét századok legiszonyúbb szüleményé”-nek nevezte, amely „diktátoros hatalma által” „egész nemzeteket és több századokat csúfos békóba tud vetni”. A francia akadémia tehát csak később, a 19–20. század fordulója körül vált a Magyar Tudományos Akadémia példaképévé, mikor első, pluralista nyelvi ideológiát követő nemzedékei kihaltak. A szemlélet már korábban is megjelent – a *Magyar Nyelvőr* kezdettől fogva a francia nyelvi szigorrt valóstította meg –, aztán az 1930-as években bevonult az iskolákba is: Pintér Jenő budapesti tankerületi főigazgató ekkor vezette be rendelettel a nyelvművelést a közoktatásba (Fábián 1984). Csak azóta „erkölcsi felelőssége” minden magyar tanárnak, hogy kijavítsa tanulóit „nyelvhelyességi hibáit”.

A nyelvművelés iskolai oktatásba való bevezetése azzal járt, hogy a fentebb említett nyelvi mítoszok mellett nyelvhelyességi mítoszok is keletkeztek. Ezek egyik kiindulópontja éppen Pintér Jenő *Magyar nyelvvédő könyve* (1938) volt: egyszerű, könnyen megjegyezhető előírásokat és tilalmakat s még egyszerűbb „magyarázatokat” tartalmazott (pl. „egyes esetekben az és kötőszót más szócskával kell megcserélnünk, mert nyelvünk szelleme így kívánja”). Nemcsak ezek a tételek, hanem a nyelvművelés

irodalom egyéb tanácsai is könnyen váltak babonává a laikus nyelvművelők értelmezésében: ma is gyakran hallhatjuk, hogy a *be van csukva* germanizmus, hogy az *ami* pongyola az *amely* helyett stb. Maguk a hivatásos nyelvművelők is többször fölhívták rá a figyelmet, hogy a határozói igenevet, az *ami-t* vagy a *-nál* ragot nem minden esetben kell kerülni (pl. Szepesy 1986), a bonyolult szabályok helyett azonban nagyon sokszor az egyszerűbb megoldást választják a tanárok, és mindent javítanak, ami gyanús. A babonák így nemzedékről nemzedékre öröklődnek tovább, hiszen a legtöbb ember iskolai végzetével nem értesül a nyelvi formák „hivatalos” megítélésének változásairól, nem figyeli a nyelvművelő szakirodalmat, így azt tartja hibásnak, amiről neki iskolás korában azt mondták, hogy helytelen. Mivel a „nyelvhelyességi hibákról” mindenkinek saját értelmezése van, saját ízlése és meggyőződése szerint javít, de legalábbis ítél meg másokat.

31.4.4. A nyelvi norma

Hogyan lehetséges, hogy az emberek többsége nem veszi észre, hogy amikor a sztenderd használatát követelik tőle, és amikor ő ennek nem egyszerűen aláveti magát, hanem jogosnak is tartja, hogy nyelvhasználata alapján megítélik, diszkriminálják, akkor saját érdekei ellen cselekszik, sőt alapvető emberi jogai megcsorbításában vesz tevékenyen részt?

Az okok részben a fenti mítoszokban keresendők: a magyar kultúrában szinte megkérdőjelezetlenül tartja magát az a nézet, hogy a nyelvnek van ideális formája, és az írott változatok közelebb állnak ehhez, mint a „slamposabb”, „esetlegesebb” szóbeli megnyilatkozások. A mai magyar hagyományokban megjelenő hétköznapi nyelvi ideológiák többsége platonisztikus, nem függetlenül a magyar oktatásban súlykolt lingvicista szemlélettől: eszerint az ember intellektuális képességeiről, illetve morális tartásáról árulkodik, ha valaki **nem tudja**, illetve **nem akarja** megtanulni és/vagy használni a sztenderd nyelvváltozatot.

A lingvicizmus a „faj” alapján hasonló gyakorlatot megvalósító rasszizmus, illetve az etnicitásra és/vagy a kultúrára alapuló etnicizmus nyelvre alapozó megfelelője. Olyan ideológia és gyakorlat, amely a nyelv alapján „meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasználható ideológiák, struktúrák és gyakorlat” (Skutnabb-Kangas 1997: 20).

Valójában azonban másról van szó: mint Michel Foucault írja (idézi Fairclough 2001), minden oktatási rendszer politikai eszköz, amely arra szolgál, hogy fenntartsa vagy módosítsa a kulturális hagyományoknak, az általuk hordozott tudástartalomnak és az ebből származó hatalomnak az elfogadását. A magyar oktatási rendszer a sztenderd kiválóságának, „helyes” mivoltának hirdetésével a társadalmi elit érdekeit szolgálja, utólagos „igazolást” nyújt arra, hogy miért éppen az elit birtokolja a hatalmat (hiszen aki még „beszélni sem tud rendesen”, az ne akarjon felelős pozíciókat és társadalmi elismertséget – azt viszont, hogy hogyan kell „helyesen” beszélni, az elit dönti el). Ez a gyakorlat kedvez a tekintélyelvűségnek, és

messzemenően antidemokratikus, de mivel a diszkriminatív nyelvi ideológiák nyelvészetnek („tudományosnak”) álcázva, ráadásul hatalmi pozícióból jelennek meg (a tanár hirdeti és követeli a „helyes” nyelvhasználatot), nehezen kérdőjeleződnek meg. Így a kulturális hagyományok és az oktatás egymással összekapcsolódva, egymást erősítve keltik azt a képzetet, hogy a fennálló helyzet természetes: nem lehet, nem is kell, sőt nem is szabad változtatni rajta.

Érdekes ugyanakkor, hogy éppen a nyelvművelés egyik alapkifejezése, a „nyelvi norma” világít rá leginkább: a kiemelt nyelvváltozat „helyessége” nem természeti (nyelvi sajátosságokból következő) adottság, hanem társadalmi konstrukció – hiszen a norma egy társadalmi csoport által kitűzött elvárás.

A nyelvművelő gyakorlatban a norma fogalmának többféle értelmezése létezik, összhangban azzal, hogy az adott gyakorlat a szigorúbb vagy a megengedőbb elvet követi. A csak nyelvi szabályokra összpontosító „nyelvközpontú nyelvművelés” minden esetben kötelező „törvényként” értelmezi a normát – érthetően, hiszen csak így tud következetes maradni saját alapvetéséhez: a nyelv homogén rendszer, és egy ilyen rendszerben egy-egy jelenség vagy káros, vagy hasznos. Az „emberközpontú” nyelvművelés, minthogy valamelyest figyelembe veszi, hogy a nyelvhasználat társadalmi jelentést hordoz, elismeri, hogy egy-egy beszélőközösségben több nyelvi norma él egymás mellett, s hogy különböző helyzetekben és különböző társadalmi csoportokban eltérő normák szerint beszélhetünk. Ezzel azonban tulajdonképpen saját maga fölött mond ítéletet. Főntebb esett szó arról, hogy a Lőrincze által bevezetett „helyzettől függő helyesség” elve nehéz helyzetbe hozza a nyelvművelőket, hiszen először meg kellene figyelniük, hogyan beszélnek az emberek különböző helyzetekben, majd azt a tanácsot kellene adniuk ugyanazeknek az embereknek, hogy beszéljenek úgy, ahogyan addig tették – nem nehéz belátni, hogy ez fölösleges.

Ebből a helyzetből nem is igen sikerül másképpen kiszabadulni, mint azzal, hogy a nyelvi norma szigorúbb értelmezését hívják segítségül: sokféle nyelvi norma élhet egymás mellett, egy-egy beszélő különböző helyzetekben változathatja is, melyikhez igazodik, de ezek nem egyenértékűek. Van közöttük egy, a sztenderd változaté, amely a többi fölött áll: „biztosítja a megértést” a különböző társadalmi csoportok között, és ezzel garantálja a magyar nemzet egységét. A sztenderd változat normájának felsőbbrendűségét tehát egyszerre próbálják racionális és emocionális érvekkel alátámasztani: ki kételkedne abban, hogy kiemelt nyelvi normára szükség van, ha nélküle nem értenénk egymást, illetve ha nélküle darabokra esne a magyar nemzet? Ezek után pedig abban sem lehet kételkedni, hogy a kiemelt norma elsajátítása egyszerre hasznos és erkölcsi kötelesség, minthogy azonban nem mindenki hozza magával otthonról, szükség van a nyelvművelőkre, akik ennek a kiemelt változatnak a szabályait ismerik és terjesztik.

Lőrincze Lajos (1980) a „nyelvszokást” tartotta az emberközpontú nyelvművelés alapjának: úgy vélte, a nyelvszokás alapján kell meghatározni a normát. Maga is érezte, hogy ezzel nehéz helyzetbe hozza magát: a nyelvművelés létalapja szűnik meg, ha következetesen érvényesítjük azt az elvet, hogy a norma azonos a nyelvszokással. Érdemes észrevenni, hogy Lőrincze nem tud mit kezdeni azzal a ténnyel sem, hogy a „művelt köznyelv” attól számít „művelt köznyelvné”, hogy a presztízzsel bíró társadalmi csoport annak nevezi.

„[A nyelvszokás] egy kisebb vagy nagyobb közösség nyelvhasználatának megszokott, szokásos, közhasználatú módja, amely a szavak hangalakjában, kiejtésében, írásában, megválasztásában, egymáshoz való kapcsolásuk formájában nyilvánul meg” (39); „a legnagyobb úr” (39), „nemcsak a nyelvtörténetet kényszeríti háttérbe a jelen nyelvi normájának kérdésében, hanem a nyelvtant, a klasszikus írók példáját, de még a nyelv rendszerét is, amelyekre esetenként – joggal – hivatkozni szoktak”.

[A nyelvszokásnak ez az értelmezése olyan ellenvetésekhez fog vezetni, hogy] „ha a nyelvszokás a legfőbb úr a nyelvben, akkor voltaképpen nincs is nyelvi hiba” (43); „ha a nyelvszokás úgymint szentesíti a nyelvi változást, akkor miért harcolunk egyáltalán bármiféle nyelvi hiba ellen” (45).

„Az a nyelvszokás azonban, amelyre a nyelvi helyesség, a nyelvi norma dolgában hivatkozunk, nem a nyelvjárást beszélők, nem a nyelvileg kevésbé műveltek nyelvhasználata, hanem a nyelvjárások fölé emelkedett, viszonylag minden részletében egységessé vált köz- és irodalmi nyelv kifejezőmódja.” (44)

„Meghatározható-e pontosan a köznyelvi forma, megszabhatók-e világosan az igényes nyelvszokás határai? Megjelölhető-e általában és személy szerint, hogy ki az, aki köznyelven beszél, akinek a nyelvhasználatát tehát példának, irányadónak lehet venni?

Nem könnyű a kérdés.

Ki az, aki a helyesség alapján tartott köznyelven beszél? Nyilván az, aki igényes, művelt nyelvhasználat birtokában van. De ki van birtokában az igényes, művelt nyelvhasználatnak? Aki nem tájszólásban, nem argóval, nem magyartalanul, hanem – köznyelven beszél. Circulus vitiosus, amely látszólag megoldhatatlan.” (48)

Az érvelés alapjául szolgáló föltevések – hogy sztenderd változat nélkül nem értenék egymást, és hiánya nemzeti létünk alapjait ásná alá – olyan mélyen beágyazódtak a kultúránkba, hogy sem a tudományos (nyelvészeti, antropológiai, szociológiai) kutatások eredményei, sem a nap mint nap megtapasztalt valóság sem képes érvényteleníteni őket. A kutatások szerint ugyanis a közös nemzeti identitásnak nem szükségszerű eleme a közös nyelv, a homogén nyelv pedig nem lehet része, mert homogén nyelv nincs. A hétköznapi tapasztalat azt mutatja, hogy például egy zalai és egy szabolcsi akkor is megérti egymást, ha mindkettő saját földrajzi változatát beszéli.

Nyelvművelő szempontból fontos az a jelentés is, amit a „norma” kifejezés még magában rejt: hogy ez olyan szabály, amit valakik – azok, akiknek ehhez megvan a kellő hatalmuk – kívülről állapítanak meg, és neveznek követendőnek. A „norma” tehát kognitív metaforaként is működik: ha a nyelvi szabályszerűségeket „normának” nevezük, akkor természetesnek tartjuk azt is, hogy e szabályokat valakiknek meg kell állapítaniuk, és azt is, hogy a többieknek ezeket a szabályokat „illik” betartaniuk. Nem a nyelvi tapasztalatból, hanem a „norma” metaforából származik az a közvélekedés, hogy ha nem lenne norma, önkényesen, egymás számára érthetetlenül beszélnének, s hogy a gyerekek nem tudnák elsajátítani a nyelvet, mert nem tudnának mihez alkalmazkodni.

A „norma” metafora azonban élesen szembemegy a nyelvészeti kutatások által leírt tapasztalatokkal: a nyelv szabályszerűsége, érthetősége nem valamiféle külső beavatkozásnak, tudatos szabályalkotó tevékenységnek az eredménye, hanem a nyelv funkciója és a nyelv ebből következő belső működése hozza létre. Nem azért nem beszélünk önkényesen, mert valaki normaalkotó tevékenysége kívülről megátal ebben, hanem azért, mert azt szeretnénk, ha megértenének. Alkalmazkodunk tehát a közösségben kialakult és folyton változó szabályrendszerhez akkor is, ha erre senki nem kényszerít.

Arany János *Grammatika versben* című munkájában a korabeli nyelvművelőket figurázta ki:

„Törvény kell a nyelvnek, mert különben elvész.
Törvényét ki szabja, mint az a sok nyelvész,
Az a három, négyszáz tudós képviselő,
Kik egy-egy indítványt sűrűn hoznak elő,
Sőt, nem is indítványt, mert törvénné kenik,
Önnön bogarába szerelmes mindenik:
Ez az ás és-t leli olyan iszonyatnak,
Hogy talán a szószót is nevezi mártatnak;
Amaz ly betűtől sáppadoz és ünget,
Hogy ettől a hideg ki nem léli bennünket;
Más az oly és olyan különbségin épül
S megöli a bűnöst könyörület nélkül;
Harmadik máglyára ítélne valakit,
Ha nem ír és nem mond a ki helyett akit;
Van, ki dühös egy-egy régi jámbor szóra,
Mít vétett? Ki tudná! nem tetszik az orra;
Van ki írt száz könyvet, s kérkedik, hogy soha
Egybe nem tevő ez ártatlan szót: noha!”

31.4.5. Nyelvtervezés, nyelvi ismeretterjesztés – feladatok, lehetőségek

A magyar nyelvközösségnek van ugyan kidolgozott helyesírása és sztenderd változata, ez mégsem jelenti azt, hogy nyelvtervezési lépésekre ne lenne szükség. Az Európai Unióhoz való csatlakozás státusz- és korpusztervezési lépéseket tesz szükségessé. A magyar iskolák erősen normatív szemlélete továbbra is az elitet támogató, az esélyegyenlőséget megakadályozó szűrőként működik, a gyerekek képességeinek és teljesítményének megítélését még mindig túlságosan befolyásolja, hogy az iskola által helyesnek tartott nyelvváltozatot beszélik-e. Továbbra sincs megoldva a nem magyar anyanyelvű cigányok anyanyelvi oktatásának, illetve integrációs programjának problémája; a siket gyerekek alapvető nyelvi jogaitól megfosztva nem tanulhatnak jelnyelven. Előbb-utóbb várhatóan gondokat fog okozni, ha az ázsiai bevándorlók kéri gyerekeik anyanyelvi oktatását. Több szakmai csoport is

igényli szaknyelvének magyarosítását. A megváltozott politikai, gazdasági és szociokulturális helyzet fölvetette a határon túli magyar nyelvvaltozatok kodifikációjának lehetőségét, az ezzel kapcsolatos kérdések szintén körültekintő tervezést igényelnek. Ezeket a feladatokat természetesen lehetetlen sikeresen megoldani alapos nyelvészeti és átfogó társadalomtudományi ismeretek nélkül.

Az sem lehetetlen, hogy a nyelv művelő tevékenység ne kapcsolódjon össze az előíró, központi normát követelő normativitással. Az erős normativitás ugyanis nemcsak azt jelentheti, amit ma a magyar kultúrában jelent: a központi sztenderd norma feltétlen tiszteletét a nemsztenderd változatok hátrányára. Norvégiában az erős normativitás a helyi változatokat részesíti előnyben a sztenderd változatokkal szemben. Kedvezőtlen megjegyzések (olyasmik, hogy „felvágó”, „nagyképű”) nem a sztenderdtől eltérő, hanem a közösségtől a sztenderd irányába eltérő nyelvhasználatot kísérik, ha az adott közösséghez tartozó beszélőről van szó; az pedig elképzelhetetlen, hogy nyíltan akár csak észrevételt tegyenek arra, hogy egy másik közösséghez tartozó (földrajzi területen élő) ember hogyan beszél, akár iskolában, akár a televízióban, akár más nyilvános helyen (Jahr 2001). Igaz, hogy a magyarhoz hasonlóan erősen központosító szemlélet jellemzőbb az európai típusú kultúrákra: a francia, a német, az olasz, a brit, a lengyel, de az amerikai kultúra is meglehetősen sztenderd-központú. Sokkal kevésbé az viszont a svájci vagy a görög – ez utóbbiban évtizedekig nem az volt a központi kérdés, hogy a sztenderd változatot „helyesen” beszél-e vagy sem, hanem az, hogy két lehetséges közül melyik legyen a sztenderd változat; a „nyelvhelyesség” eszméje később sem erősödött föl, s a javítások is sokkal ritkábbak, mint ahogyan mi megszoktuk (Sifianou 2001). A normativitás alapja és erőssége is lehet tehát más, mint amihez a magyar kultúrában hozzászoktunk, s arra is van példa, hogy viszonylag rövid időn belül elérhető a szemléleti változás: a magyarhoz nemrég még nagyon hasonló nézeteket valló svéd nyelv művelés például az utóbbi néhány évtizedben átalakult, ma elsősorban nyelvészeti ismeretterjesztést, szókincs bővítést és helyesírási, stilisztikai tanácsadást végez – sokkal kevésbé előíró szellemben, mint húsz-harminc évvel ezelőtt (Andersson 2001).

Nyelvi ismeretterjesztésre Magyarországon is nagy szükség lenne. A magyar köz műveltség igen keveset tud arról, hogy valójában mivel foglalkozik a nyelvészet, és keveset tud a nyelvészet eredményeiről is. Valószínűleg lenne igény a nyelv működésével, történetével, eredetével, változásával kapcsolatos ismeretterjesztő írásokra – ennek vannak hagyományai a magyar nyelv művelés történetében (elsősorban Lőrincze Lajos munkáiban), ma azonban elsősorban nyelvészek jelentetnek meg ilyen cikkeket (a legtöbbet Nadasdy Ádám, l. még Kálmán–Nadasdy 1999). A nyelvi ismeretterjesztő tevékenységnek lehet a legnagyobb szerepe abban, hogy a nyelvhasználatra épülő diszkrimináció megszűnjön, és hogy a főntebb felsorolt nyelvtervezési lépések háttéréről a magyar társadalom megfelelő, tudományosan megalapozott ismeretekhez juthasson hozzá.

Irodalom

- AITCHISON, JEAN 1978. *Linguistics*. Sevenoaks, Kent, Hodder & Stoughton.
- ANDERSSON, LARS-GUNNAR 2001. *Language cultivation in Sweden*. In: Sándor (szerk.) 2001b.
- ANDERSSON, LARS-GUNNAR – PETER TRUDGILL 1990. *Bad language*. London, Penguin.
- BÁRCZI, GÉZA 1974. *Nyelvművelésünk*. Budapest, Gondolat.
- BAUER, LAURIE – PETER TRUDGILL (szerk.) 1998. *Language myths*. London, Penguin.
- BENKŐ LORÁND 1999. A történeti nyelvudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában*. Budapest, MTA, 35–48.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1933. *Language*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- BOLINGER, DWIGHT 1980. *Language: The loaded weapon*. London, Longman.
- COBARRUBIAS, JUAN 1983a. Ethical issues in status planning. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 41–85.
- COBARRUBIAS, JUAN 1983b. Language planning: The state of the art. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 3–26.
- COBARRUBIAS, JUAN – JOSHUA FISHMAN (szerk.) 1983. *Progress in language planning. International perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam, Mouton.
- COOPER, R. L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CRYSTAL, DAVID 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CRYSTAL, DAVID 2003. *English as a global language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DAOUST, DENISE 1997. Language planning and language reform. In: F. Coulmas (szerk.) *The handbook of sociolinguistics*, Oxford: Blackwell, 436–452.
- DAOUST-BLAIS, DENISE 1983. Corpus and status language planning in Quebec. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 207–234.
- DAS GUPTA, JYONTITINDA 1977. Language planning in India: authority and organization. In: J. Rubin et al. (szerk.) *Language planning processes. Contributions to the sociology of language*. The Hague, Mouton, 57–78.
- DEME LÁSZLÓ 1953. A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. In: Lőrincze Lajos (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 15–48.
- DEME LÁSZLÓ 1998–1999. Anyanyelvi mozgalmaink és morális hozamuk. *Magyar Nyelvőr* 122: 261–269, 390–399; 123: 1–8.
- DEME LÁSZLÓ 1999. A magyar nyelvművelés állapota. Tudománypolitikai áttekintés, javaslatok. A) Bevezető. *Magyar Nyelvőr* 123: 9–10.
- DE SWAAN, ABRAM 2004. *A nyelvek társadalma. a globális nyelvrendszer*. Budapest, Typotex.
- EÓRY VILMA 1993. A nyelvművelés új feladatairól. *Magyar Nyelvőr* 117: 453–455.
- EÓRY VILMA 1997. Nyelvészet és nyelvművelés Magyarországon. *Nyelvünk és Kultúránk* 97: 70–74.
- FÁBIÁN PÁL 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FAIRCLOUGH, NORMAN (szerk.) 1992. *Critical language awareness*. London–New York, Longman.
- FAIRCLOUGH, NORMAN 1995. *Critical discourse analysis*. Harlow, Longman.
- FAIRCLOUGH, NORMAN 2001. *Language and power*. 2. kiadás. Harlow, Longman.

- FISHMAN, JOSHUA 1973. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. *Language in Society* 2: 23–43.
- FISHMAN, JOSHUA 1983. Modeling rationales in corpus planning. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 197–118.
- FISHMAN, JOSHUA 1996. Language revitalization. In: H. Goebel – P. H. Nelde – Z. Starý – W. Wölck (szerk.) *Contact linguistics 1*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 902–906.
- GARVIN, PAUL 1973. Some comments on language planning. In: J. Rubin és R. Shuy (szerk.) *Language planning: Current issues and research*. Washington, Georgetown University Press, 24–73.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1993. Nemzetközpointú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 117: 402–404.
- HAUGEN, EINAR 1959. Planning for a standard language in modern Norway. *Anthropological Linguistics*, 8–21.
- HAUGEN, EINAR 1966a. Dialect, language, nation. *American Anthropologist* 68: 922–935.
- HAUGEN, EINAR 1966b. Linguistics and language planning. In: W. Bright (szerk.) *Sociolinguistics*. The Hague, Mouton, 50–71.
- HAUGEN, EINAR 1983. The implementation of corpus planning. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 269–289.
- HAUGEN, EINAR 1987. Language planning. In: U. Ammon – N. Dittmar – K. J. Mattheier (szerk.) *Sociolinguistics*, 626–637.
- HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET 1993. A megértés változatai. (A kommunikációs szemléletű nyelvművelés lehetőségei a nyelvinorma-képzésben). *Magyar Nyelvőr* 117: 420–423.
- JAHR, ERNST HÅKON 2001. On the use of dialects in Norway. In: Sándor (szerk.) 2001b.
- JAHR, ERNST HÅKON – KAROL JANICKI 1995. The function of the standard variety: a contrastive study of Norwegian and Polish. *International Journal of the Sociology of Language* 115: 125–145.
- JERNUDD, BJÖRN 1971a. Notes on economic analysis for solving language problems. In: J. Rubin és B. Jernudd (szerk.) *Can language be planned?*, Honolulu, University Press of Hawaii, 263–276.
- JERNUDD, BJÖRN 1971b. Review of ‘Language conflict and language planning: The case of Modern Norwegian’ by Einar Haugen. *Language* 47: 490–493.
- JERNUDD, BJÖRN 1983. Evaluation of language planning – What has the last decade accomplished? In: Cobarrubias – Fishman 1983, 345–378.
- JERNUDD, BJÖRN – JYONTITINDA DAS GUPTA 1971. Towards a theory of language planning. In: J. Rubin – B. Jernudd (szerk.) *Can language be planned?* Honolulu, University Press of Hawaii, 195–215.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ 2004. A nyelvművelés mint áltudomány. <http://members.chello.hu/lkalmán/papers/ps/nyelvmuevelésMintAltudomány.pdf>
- KÁLMÁN LÁSZLÓ – NÁDASDY ÁDÁM 1999. *Hárompercesek a nyelvről*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KLOSS, HEINZ 1969. *Research possibilities on group bilingualism: A report*. Quebec, International Center for Research on Bilingualism.
- KONTRA MIKLÓS 1992. Bomlott gondolkodású magyarok? *Új Szó* 1993. december 23., 4.

- KONTRA MIKLÓS 1993. Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? *Szivárvány* 14/40, 123–130.
- KONTRA MIKLÓS 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelv művelésnek? *Magyar Nyelv* 90, 333–345.
- KONTRA MIKLÓS 1997. Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság* 1997/5: 60–72.
- KONTRA MIKLÓS 1999. Angol nyelvi és kulturális imperializmus. In: *Közérdekű nyelvészet*. Budapest: Osiris, 91–105.
- KONTRA MIKLÓS – SÁLY NOÉMI (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, Osiris.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1931. Túlvilági séták. *Pesti Hírlap*, február–március. (In: *Nyelv és lélek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990, 112–135.)
- KÖVÉR GYÖRGY 1986. *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, Kozmosz.
- LABOV, WILLIAM 1972. The logic of non-standard English. In: P. P. Giglioli (szerk.) *Language and social context*. Harmondsworth, Penguin, 283–307.
- LABOV, WILLIAM 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- LANSZTYÁK ISTVÁN 1993a. Álom és valóság között. Gondolatok nyelvünk egységéről. *Irodalmi Szemle* 1993/3: 58–69; 1993/4: 64–74.
- LANSZTYÁK ISTVÁN 1993b. Nyelv művelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 1993/3: 58–69; 1993/4: 64–74.
- LÓRINCZE LAJOS 1953. A nyelv művelés elvi kérdései. In: *Nyelv és élet*. Budapest, Művelt Nép, 151–171.
- LÓRINCZE LAJOS 1980. *Emberközpontú nyelv művelés*. Budapest, Magvető Kiadó.
- MACKEY, WILLIAM 1983. U. S. language policy and the Canadian experiences. In: Cobarrubias – Fishman 1983, 173–206.
- MILROY, JAMES 1992. *Linguistic variation and change*. Oxford, Blackwell.
- MILROY, JAMES 1998. Children can't speak or write properly anymore. In: Bauer – Trudgill 1998, 58–65.
- MILROY, JAMES – LESLEY MILROY 1991. *Authority in language*. 2. kiadás. London–New York, Routledge.
- MILROY, LESLEY 1980. *Language and social networks*. Oxford, Blackwell.
- NÁDASDY ÁDÁM 2003. *Ízlések és szabályok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- NÉMETH G. BÉLA 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.) *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*, 227–261.
- NEUSTUPNÝ, J. V. 1970. Basic types of treatment of language problems. *Linguistic Communications* 1: 77–98.
- NEUSTUPNÝ, J. V. 1978. *Post-structural approaches to language: Language theory in a Japanese context*. Tokyo, University of Tokyo Press.
- Nyelv művelő kézikönyv 1–2. kötet*. 1980/1985. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyilatkozat. 1997. *Élet és Irodalom* 1997. május 9.
- PHILLIPSON, ROBERT 1992. *Linguistic imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- PHILLIPSON, ROBERT 2003. *English-only Europe? Challenging language policy*. London–New York, Routledge.
- PINKER, STEVEN A *nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Budapest, Typotex.

- PINTÉR JENŐ 1938. *Magyar nyelvvédő könyv*. Budapest, magánkiadás.
- PLÉH CSABA 1995. On the dynamics of stigmatization and hypercorrection in a normatively oriented language community. *International Journal of the Sociology of Language* 111: 31–45.
- PRESTON, DENNIS – NANCY A. NIEDZIELSKI 2000. *Folk linguistics*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- RAY, PUNYA S. 1963. *Language standardization: Studies in prescriptive linguistics*. The Hague, Mouton.
- RUBIN, JOAN 1971. Evaluation and language planning. In: J. Rubin – B. Jernudd (szerk.) *Can language be planned?* Honolulu, University Press of Hawaii, 217–252.
- RUBIN, JOAN 1983. Evaluating status planning: What has the last decade accomplished? In: Cobarrubias – Fishman 1983, 329–343.
- SÁNDOR KLÁRA 2001a. Nyelvművelés és ideológia. In: Sándor szerk. 2001a, 153–216.
- SÁNDOR KLÁRA 2001b. Language cultivation in Hungary: further data. In: Sándor szerk. 2001b.
- SÁNDOR KLÁRA 2001c. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika* 2001. november, 241–259.
- SÁNDOR KLÁRA (szerk.) 2001a. *Nyelv, jog, oktatás*, Szeged, JGYTF Kiadó.
- SÁNDOR KLÁRA (szerk.) 2001b. *Issues on language cultivation*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- SIFIANOU, MARIA 2001. Language cultivation in Greece. In: Sándor szerk. 2001b.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- SZEPESY GYULA 1986. *Nyelvi babonák*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TALBOT, MARY – KAREN ATKINSON – DAVID ATKINSON 2003. *Language and power in the modern world*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- TAULI, VALTER 1968. *Introduction to a theory of language planning*. *Studia Philologiae Scandinavica* 6. Uppsala: University of Uppsala.
- TAULI, VALTER 1974. The theory of language planning. In: Joshua Fishman (szerk.) *Advances in language planning*. The Hague: Mouton, 48–67.
- TELEKI JÓZSEF 1988. *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.) 1998. *Nyelvi tervezés*. Budapest, Universitas.
- TRUDGILL, PETER 1974. *The social differentiation of English in Norwich*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WODAK, RUTH (szerk.) 1989. *Language power and ideology: Studies in political discourse*. London, Benjamins.